

Do Njemačke i natrag

Jurković, Viktoria

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:727087>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-14**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

**„Do Njemačke i natrag: iskustva povratničkih *gastarbajterskih*
migranata“**

Diplomski rad

studentica: Viktoria Jurković

mentorica: doc. dr. sc. Marijeta Rajković Iveta

Zagreb, rujan 2019.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Do Njemačke i natrag: iskustva povratničkih *gastarbajterskih* migranata“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice doc. dr. sc. Marijete Rajković Ivete. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	4
2. Teorijski okvir.....	5
3. Povratnički migranti – pregled dosadašnjih istraživanja	8
4. Metodologija i istraživanje.....	13
5. Život u Hrvatskoj prije odlaska.....	14
5.1. Politički i ekonomski kontekst.....	15
5.2. Pripreme za odlazak	19
6. Život u Njemačkoj	20
6.1. Smještaj i obitelj	20
6.2. Posao i financije.....	24
6.3. (Ne)Prilagodba na život u tuđini	26
6.4. Transnacionalne prakse.....	29
7. Povratak u domovinu	31
7.1. Pripreme za povratak	33
7.2. Reintegracija u društvo	35
7.3. Remigracija i povezanost s Njemačkom.....	38
7.4. Njemačka : Hrvatska.....	39
8. Zaključak.....	44
9. Literatura.....	46
10. Sažetak	49

1. Uvod

Zašto se ljudi sele? Što ih tjera na taj korak? Migracije su oduvijek bile prisutne - svaki period društvenog razvoja praćen je i nekim tipom migracija, koje su u različitim vremenskim razdobljima bile i različito uvjetovane. Ukratko, pojam migracija mogao bi se opisati kao promjena mjesta boravka, bilo za stalno ili privremeno. Bilo koji oblik migracije odražava ekonomske, političke i društvene uvjete i perspektive, kako u društvima koja ih šalju, tako i u društvima primitka. Ujedinjeni Narodi (UN 1998:9) su iznijeli danas općeprihvaćenu definiciju migranta u "Preporuci za statistiku o međunarodnim migracijama" 1998. godine: „Stoga, međunarodni migrant se definira kao bilo koja osoba koja mijenja njegovu ili njenu državu uobičajenog stanovanja. Država uobičajenog stanovanja je ona u kojoj osoba živi, to jest, država u kojoj osoba ima mjesto stanovanja gdje on ili ona uobičajeno provodi svoje vrijeme. Privremeno inozemno putovanje u svrhu rekreacije, praznika, posla, zdravstvenog tretmana ili vjerskog hodočašća ne podrazumijeva promjenu države uobičajenog stanovanja.“ Ako osoba mijenja mjesto uobičajenog stanovanja na kraće od jedne godine, ali više od 3 mjeseca, smatra se kratkotrajnim migrantom (osim u slučajevima migriranja radi rekreacije, praznika, posjete prijateljima i rodbini, posla, zdravstvenog tretmana ili vjerskog hodočašća), a ako mijenja mjesto uobičajenog stanovanja na godinu dana ili dulje, dugoročnim migrantom (usp. *ibid.* 10).

Njemačka je oduvijek bila jedna od željenih destinacija hrvatskih migranata, a velika migracija radne snage počinje šezdesetih godina prošlog stoljeća. Nakon desetljeća, a ponekad i čitavog radnog vijeka provedenog u Republici Njemačkoj, velik broj hrvatskih ekonomskih migranata, tzv. *gastarbajteri*, vratili su se u svoja rodna mjesta ili druga područja Republike Hrvatske. Ovu temu rada sam izabrala jer sam cijeli život uključena u priču o Njemačkoj preko rodbine i sumještana. Stoga sam željela istražiti i prikazati življena iskustva povratnika od 1980-ih godina do danas. Nakon kratkog uvoda o razlozima odlaska i života u Njemačkoj, pažnja će se posvetiti planiranju povratka, individualnim i obiteljskim razlozima povratka, (ne)prilagodbi na ponovni život u rodnom mjestu, remigracijama, očekivanjima proširene obitelji i lokalne zajednice, transnacionalizmima.

2. Teorijski okvir

Migracija je, kao što je rečeno, promjena mjesta življenja. Grbić (usp. 2014:20) dodaje da je ta promjena reakcija na niz ekonomskih, socijalnih i političkih motiva koji pojedince i kolektive tjeraju da napuste domicilno prebivalište i zamijene ga drugim, stranim. To je kompleksan niz faktora koji svojom unutarnjom dinamikom potiču mobilnost ljudi i utječu na takvu životnu promjenu i odabir migracijskih odredišta. Upravo taj niz motiva i faktora čini kontekst migracija, pa stoga kad se govori o njima ne misli se tek na čin preseljenja, nego na proces u kojem je čin preseljenja samo završni rezultat. Nadalje, migracija je podložna tipologiziranju s obzirom na smjer kretanja, vrstu granice koja se prelazi, prema broju migranata, trajanju, načinu na koji se odvija te prema temeljnom motivu za migriranje (usp. ibid. 20). Stoga se tipologije temelje na motivaciji, na utjecaju migracija na lokalne, regionalne, nacionalne i internacionalne ekonomije, na posljedice u zemljama iseljavanja i useljavanja, na odnose među migracijskim procesima, s jedne strane, i obiteljskih struktura i širih ili proširenih domaćinstava s druge (usp. ibid. 20). Tipologije se prema nabrojanim kriterijima mogu svesti na sljedeće: unutarnje, vanjske, privremene i trajne. Međutim, primjećuju se i različiti prijelazni tipovi, a jedan od takvih tipova nazvan je i „trajnom privremenošću“. Termin „trajna privremenost“ odnosi se na ekonomske migrante koji su čitav svoj radni vijek proveli u Njemačkoj pripremajući se za povratak. Oni su, otišavši kao privremeni migranti, postali trajni migranti u Njemačkoj, odnosno imigranti. No Čapo Žmegač (usp. 2005:270) podsjeća da imigrant podrazumijeva trajno napuštanje jezika i kulture zemlje iz koje su došli što ne opisuje iskustvo ekonomskih migranata. Zbog toga su neki istraživači predložili da se suvremene migrante koji ne odgovaraju uobičajenim klasifikacijama nazove transmigrantima (usp. ibid. 270).

Uzroci migracija su različiti, a njih objašnjava nekoliko teorija. Teorija potisno-privlačnih faktora (*push-pull* teorija) nastala je iz *neo-klasičnih ekonomskih pristupa* 1960-ih godina (usp. Grbić 2014:26). Ovdje se radi o faktorima koji u domicilnom okruženju potiču ljude na migraciju i onih koji u migratornom području privlače ljude da se usele u određeni prostor (ekonomski, ekološki, politički, socijalni, psihološki) (usp. ibid. 22). Središnji je koncept ovih pristupa ljudski kapital gdje se odluka za migriranje tretira kao svaka druga investicija od koje se u budućnosti očekuje dobit. Neo-klasični ekonomski pristup bio je izložen kritici jer se uz pomoć njega nisu mogli analizirati i interpretirati aktualni migracijski oblici i trendovi

ni kreirati projekcije za budućnost; te su novija istraživanja pokazala da je ponašanje migranta pod velikim utjecajem obiteljskoga iskustva, kao i kolektivnoga iskustva vlastite zajednice (usp. ibid. 26). Razvila se *teorija o dualnom tržištu rada* koja je naglašavala ulogu institucija te osobito iz teorije o novim ekonomijama tržišta rada, a 1970-ih pojavila se *teorija povijesno-strukturalističkoga pristupa* (usp. ibid. 27).

Neovisno od ovih teorija pojavila se *teorija migracijskih sustava* uz koje se veže trend prema novim interdisciplinarnim pristupima. Grbić (usp. ibid. 27) navodi kako ova teorija traži korijene migracijama u ranijim poveznicama među zemljama iseljenja i useljenja temeljem kolonizacije, političkoga utjecaja, trgovine, investicija ili kulturnih veza. Nadalje, u središtu interesa ove teorije pokušaj je interdisciplinarnoga razumijevanja migracija kao rezultata interakcije makro- i mikrostruktura, odnosno interakcije institucija s jedne (makro) te mreža, kulturnih praksi i uvjerenja samih migranata s druge strane (mikro) (usp. ibid. 28). Devedesetih godina 20. stoljeća razvila se *transnacionalna teorija* zahvaljujući pojavi novih oblika migracija (usp. ibid. 29). Njome je omogućeno uspostavljanje mnogostrukih veza i interakcija koje povezuju ljude i institucije te održavanje brojnih društvenih odnosa koji povezuju društvo porijekla i društvo useljenja.

Čapo Žmegač (usp. 2010:16) navodi kako u rijetko kojem istraživačkom području, kao u istraživanjima povratnih migracija, postoje kontradiktorne ocjene njihovih dosadašnjih rezultata. Različiti autori o povratnim migracijama svoje zaključke donose na temelju različitih uvida. Anders Stefansson razmatra smjene paradigmi u migracijskim istraživanjima općenito te na temelju toga posredno zaključuje kako se unutar pojedine paradigme povratak tretirao; dok Jean-Pierre Cassarino teorijama i istraživanjima povratnih migracija pristupa izravno i razmatra jesu li njihove pretpostavke održive ili neodržive te tijekom vremena manje ili više odbacivane i isprepletene novim pristupima i pitanjima (usp. ibid. 16). Prema Stefanssonu dvije glavne migracijske paradigme - asimilacijska teorija i multikulturalizam, zanemarile su temu povratka. U asimilacijskoj teoriji znatna pažnja posvećuje se odnosu između migranata i društva imigracije (usp. ibid. 17). Pretpostavljalo se da tijekom vremena slabe veze sa zemljom podrijetla te da se u konačnici i gube zbog udaljenosti. Migriranje je smatrano jednosmjernim putovanjem gdje ljudi prenose svoju bazu i fokus na novi lokalitet. Posljedica takva gledanja na migrante jest da je u središtu istraživanja bila njihova sposobnost prilagodbe društvu naseljavanja (usp. ibid. 17). Kasnije istraživačke paradigme koje se oslanjaju na koncepte multikulturalizma odnosno etničkoga pluralizma prepoznaju

migrantovu domovinu kao simbolički resurs njegova identiteta (usp. ibid. 18). Prema toj paradigmi migranti prenose svoje kulturne prakse i identitete iz zemlje emigracije u zemlju imigracije i razvijaju ih u izolaciji od društva imigracije. Stefansson dalje tvrdi da su istraživači unutar ove paradigme, umjesto da se bave razmatranjem mogućnosti povratka, konstruirali koncepciju povratka kao mita, iluzije i ideologije (usp. ibid. 18). Unutar transnacionalne teorije migrante se promatra prvenstveno kroz prizmu njihovih odnosa sa zemljom podrijetla (usp. ibid. 22). Koncept prepoznaje povezanost i zajedničke prakse migranata i ne-migranata te razmjena dobara, ideja, informacija, simbola i osoba između tih dvaju prostora odvija se preko granica nacionalnih država (usp. ibid. 22). Prema tome, granice (političke, teritorijalne ili kulturne) se nadilaze, a migranti i ne-migranti postaju dijelom jedinstvenoga transnacionalnog društvenog prostora. Transnacionalne analize preispituju dosad uvriježeni semantički sadržaj koncepata iseljavanja i povratka gdje se ni jedan ni drugi ne poimaju kao jednosmjerna mobilnost koja implicira trajnu dislokaciju i prekidanje veza, bilo s društvom podrijetla (u vrijeme iseljavanja) ili s društvom prijema (u razdoblju povratka) (usp. ibid. 23). Nadalje, Čapo Žmegač (usp. ibid. 24) navodi da odluka o povratku nije nagla i nepromišljena kao ni "prirodan" rezultat migracije već je odlučivanje o povratku dugotrajan, raznolik i složen proces s elementima i romantiziranja domovine i pažljivoga odmjeravanja mogućnosti što se u njoj nude.

Analiza ovih teorija pomogla mi je da sagledam migracijski proces iz različitih kutova. Kroz teoriju potisno-privlačnih faktora saznala sam koji su faktori utjecali na odluku mojih kazivača o migriranju, odnosno koji su ih faktori privukli u zemlju preseljenja. Teorija migracijskih sustava mi je pomogla da shvatim koliki su utjecaj makro- i mikrostrukture imale na oblikovanje života pojedinaca. Analizom transnacionalne teorije dobila sam uvid u koncept povratničkih migracija - ona migracije promatra kroz višestruke odnose, ne promatra ih jednosmjerno te ne isključuje mogućnost remigracija.

3. Povratnički migranti – pregled dosadašnjih istraživanja

Prije terenskog istraživanja zanimalo me je kako su do sada istraživane povratničke migracije. U Hrvatskoj je o povratničkim migrantima najviše istraživala Jasna Čapo Žmegač. U prilogu „Povratak kao dolazak: migracijski procesi i transnacionalni prostori“ autorice Jasna Čapo Žmegač i Katica Jurčević govore o povijesno-migracijskom kontekstu hrvatskog iseljavanja. Navode da su se iseljenici usmjerili prema zapadnoj Europi nakon što je SAD 1920-ih uveo ograničenja useljavanja; a socijalističku Jugoslaviju je socijalna i ekonomska kriza 1960-ih nagnala na otvaranje granica čime počinje legalni val iseljavanja u inozemstvo (usp. 2014:17, 18). Nadalje, autorice se osvrću na binarnu paradigmu istraživanja migracija u kojoj postoji jasna podjela između iseljavanja i povratka, emigracije i imigracije. Ona je dovela do konstruiranja koncepta povratka kao mita, iluzije i ideologije kojim se pokušalo objasniti ustrajanje migranata u namjeri povratka uz istodobno odgađanje realizacije istog (usp. ibid. 23). Naglašavaju da se napuštaju binarni modeli analiziranja migracijskoga procesa u korist transnacionalne paradigme. Kroz transnacionalnu paradigmu migrantov govor o povratku ne smatra se više dokazom njegove identifikacije sa zemljom porijekla, već realnim te se tumači kao mehanizam koji migrantima daje snagu, moć i vrijednost kao ljudskim bićima (usp. ibid. 23). Migracije se promatraju kao multifazan proces, unutar kojeg povratak ne čini njegovu završnu fazu već samo jednu etapu unutar migracijskog procesa (usp. ibid. 24). Nadalje, pojam povratka se proširuje i na drugu generaciju migranata. Autorice naglašavaju kako transnacionalna paradigma proširuje koncept prijedlogom da se povratak ne istražuje isključivo analizom konkretnih, trajnih, fizičkih povrataka nego i istraživanjem priprema za povratak i provizornih povrataka poput kraćih posjeta rodbini i putovanja, dolaska na hodočašće i slično (usp. ibid. 29). Namjera o povratku utječe, kako kažu autorice, da se život migranata odvija u “trajnoj privremenosti“ ili „privremenoj trajnosti“ između dviju domovina u stalnom odvagivanju prednosti jedne i druge, pripremanju sebe i članova obitelji na život u jednoj ili u drugoj (usp. ibid. 23). Caroline Hornestein Tomić (usp.2014) u svome radu analizira izgradnju identiteta druge generacije migranata koji su se vratili u Hrvatsku. U intervjuima vođenima na njemačkom jeziku ispituje njihove motive te iskustva povratka. Autorica navodi kako u motivu povratka do izražaja dolazi zahtjev za legitimnom pripadnosti, za „pravom na tu domovinu“ (usp. ibid. 113). Nadalje, osvrće se na osjećaj rastrganosti između „ovdje“ i „ondje“ te navodi kako svaka

migracija zahtijeva promišljeno planiranje i pripremu kako bi se pojedinačni životni ciklusi uskladili i integrirali u širi kontekst trajne promjene mjesta boravka (usp. *ibid.* 113). Čapo Žmegač je proučavala i povratničke migrante sa žumberačkog područja koje se prožima s istraživanjem posljedica nastanka međudržavne hrvatsko-slovenske granice (usp. 2007). Čimbenici, koji su obilježili ove povratne migracije i utjecali na povratnička iskustva te na migrantovu redefiniciju samoga sebe i svoga odnosa prema hrvatskom zavičaju, ovise o dužini boravka u inozemstvu, motivaciji za povratak i trenutku (društvenopovijesnom i osobnom) u kojem je povratak realiziran te odabiru mjesta naseljavanja nakon povratka (Žumberak ili obližnji slovenski gradovi) (usp. *ibid.* 91). Autoricu zanimaju subjektivna značenja koja migranti pridaju svomu migracijskom i povratničkom iskustvu u specifičnom, pograničnom području.

Čapo Žmegač (usp. 2005:257) navodi da su migranti s ovih prostora šezdesetih godina odlazili u Njemačku na temelju ugovora o privremenom zapošljavanju koje je počivalo na načelu rotacije. Terminom *gastarbeiter* označavala se privremena i promjenjiva radna snaga. Gastarbajteri su odlazili s planom o povratku u domovinu - većina migranata je namjeravala ostati nekoliko godina, dok ne uštede, te se potom vratiti u rodni kraj (usp. *ibid.* 259). Barret i Mosca (usp. 2013:1663) dijele migrante u dvije kategorije: kratkoročni i dugoročni. Tijekom svog boravka u inozemstvu gastarbajteri su bili povezani s domovinom - preko obitelji, posjedovanja kuće ili su pak pratili politička zbivanja. Bračni parovi su često odlučivali da samo jedan od njih ode na privremeni rad u inozemstvo. Posljedica toga je bio bilokalni život članova obitelji na dvije lokacije smještene u dvije države (usp. Čapo Žmegač 2005:263). Unatoč fizičkoj razdvojenosti, migrantske obitelji su zadržale mrežu dobrih odnosa i emocionalne povezanosti, no nisu bile isključene napetosti i sukobi unutar obitelji (usp. Čapo Žmegač 2007:44). Hrvatskim ekonomskim migrantima nije bio cilj da započnu novi život u bogatijoj zemlji, nego da ondje privremeno radeći osiguraju budućnost za sebe i za svoje obitelji u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini; te je namjera povratka bila upisana u njihovu migracijsku strategiju. Međutim, ekonomski migranti su imali česte dodire s rodnim krajem. Autorica napominje da kretanja i prakse migranata su transnacionalne, no istovremeno one ostaju *intranacionalne* jer se odvijaju unutar jedne etno-nacionalne skupine (usp. Čapo Žmegač 2003:118).

O povratničkim migracijama i povratku piše i Sin Yih Teo koji *mit o povratku*, poznat i kao 'ideologija povratka' ili 'iluzija povratka' vidi važnim dijelom migracijskog etosa. Iako

migranti mogu istinski vjerovati da je to istina, mit o povratku također pruža im legitiman okvir unutar kojeg mogu istovremeno biti dijelom doma i dijaspore (Sin Yih Teo 2011:806). Migranti najčešće odlaze zbog bolje zarade, no i želje da nauče nešto novo. Prema Martinu i Radu (usp. 2012:109) migracija često nije jednokratni događaj gdje se ljudi presele s jedne lokacije na drugu te većina migranata preferira kratkoročne ostanke u inozemstvu praćene povratkom. Nadalje, govore kako su očekivanja o prilikama na tržištu rada u domovini snažniji pokazatelj povratka nego financijski poticaji ili vladini programi za povratak migranata. Lianos i Pseiridis (Martin 2012:113) primjećuju da migranti koji provedu duže vrijeme u inozemstvu i bolje svladaju jezik, zarađuju više nakon povratka u domovinu. Hagan i Wassink (usp. 2016:513) u svom članku se bave odnosom između transfera informalnog ljudskog kapitala i izgleda za osnivanje poduzeća među povratničkim migrantima. Odnosno, odnosom između stjecanja vještine, transfera te osnivanja poduzeća. Daju primjer Hernanda koji je odrastao u Herediji i s osam godina napustio školu kako bi pomogao ocu na farmi te nakon deset godina otišao u SAD. Našao je posao kod stolara kao šegrt te se nakon četiri godine izučavanja vratio kući s ušteđenim novcem. Hernando je naučio nove tehničke i društvene vještine stečene na američkom tržištu kako bi pomogao svojim zaposlenicima i lokalnoj meksičkoj ekonomiji. Hagan i Wassink (usp. ibid. 514) govore da nove vještine i pristupi koje migranti steknu u SAD-u ne koriste samo kreiranju poduzeća po povratku kući, već dopuštaju poduzetniku da doprinese rastu i diversifikaciji njihove lokalne ekonomije kroz stvaranje poslova te razvojem novih ekonomskih niša.

Teerling i Wessendorf se bave povratkom druge generacije migranata koji se susreće s poteškoćama prilagodbe u novo društvo. Teerling se (usp. 2011:1079) u svom radu dotaknula pitanja pripadnosti unutar etničkih, nacionalnih ili primordijalnih kulturnih granica. Pokazuje da iskustva pripadnosti ne moraju biti ograničena unutar unaprijed definiranih granica. Umjesto toga, osobni i profesionalni prostori tih povratnika su dijeljeni s pojedincima i grupama čija se etnička, nacionalna, lingvistička i obiteljska prošlost razlikuju. Pa ipak, upravo ih ta raznolikost ujedinjuje kroz vrijednosti vezane uz interakcije i ideale izvan tradicionalnih klasifikacija identiteta. Naglašava i ograničenja koncepta *identitet*. Uspostavljene koncepcije u kojima je dom bio njihov stalni fizički centar, sigurno mjesto za odlazak i povratak, bilo da se radi o kući, selu, regiji ili naciji, sada su izazvane procesima identifikacije i pripadnosti. Teerling (usp. ibid. 1082) je primijetila da u opisu identiteta, ispitanici radije koriste termine poput 'doma' i 'pripadanja' kako bi opisali procese

identifikacije. Pojmovi identiteta uključuju opisivanje, označavanje i kategoriziranje različitih elemenata koji čine cjelinu, što ukazuje da je identitet posjedovanje, a ne proces. Pripadanje se pak odnosi na zajednička iskustva, vrijednosti, mreže i prakse te načine na koje se takve veze manifestiraju u svakodnevnom životu i uključivanju emocija. Kazivači su rekli da je dom dio praksi, zajedničke interakcije, emocija, sjećanja. Prilikom slušanja životnih priča migranata, postalo je jasno da je značenje *doma* i *pripadanja* tijekom njihovog putovanja imalo različite oblike, kako u fizičkom smislu, tako i u psihičkom (usp. ibid. 1085). Kazivači se osjećaju kao Ciprani, no imaju poteškoća s definiranjem istog, što uključuje osjećaj pripadanja prema kulturi, ljudima, mjestu. Teerling (usp. ibid. 1080) se u ovom istraživanju druge generacije migranata usmjerava i na njihovu asimilaciju u društvo porijekla. Oni se suočavaju s brojnim problemima i poteškoćama prilikom povratka. Umjesto da ukazuju na nedostatke osjećaja kao stranca, istaknuli su neke od prednosti te istodobno biraju u kojim će dijelovima svoje ciparske baštine uživati. Većina sudionika istraživanja često je posjećivala domovinu roditelja za blagdane ili na dulje vrijeme dok je odrastala. Vratili su se u domovinu svojih roditelja što je fenomen koji se naziva 'naslijeđeni povratak', 'etnički povratak', 'migracija korijena' ili 'protu-dijasporski povratak' (usp. ibid. 1081). Motivi za povratak su raznoliki - od zaposlenja do želje za opuštenijim životnim stilom i toplijom klimom ili da djeci osiguraju sigurniji život. Ovi migranti stvaraju prostor sastavljen od komponenata za koje osjećaju da im pripadaju, koje karakteriziraju njihovo vrijeme, mjesto, stavovi i iskustva. Za njih 'ciparski' ne označava isključivo ciparski narod, povijest, tradiciju ili iskustva migracija njihovih roditelja. Umjesto toga, njihova pripadnost, odnosi i emocije stvaraju novi dom koji se temelji na različitim iskustvima i pogledima te dijeli s različitim ljudima koji žive na Cipru (usp. ibid. 1093).

Wessendorf (usp. 2007:1084) u svom članku razvija koncept „korijenskih migracija” kako bi opisala povratak druge generacije migranata u domovinu roditelja. Nadalje, opisuje kako druga generacija poima razlike između njihovih slika domovine prije migracije i prave stvarnosti s kojom se susretnu nakon što se ondje nastane. U članku se opisuje kako pojmovi o pripadnosti i domovini mogu snažno utjecati na izbore članova druge generacije u pogledu svog prebivališta. U glavnom razdoblju useljavanja, od pedesetih do sedamdesetih godina, talijanski migranti u Švicarskoj suočavali su se s vrlo restriktivnim politikama useljavanja u smislu dozvola boravka i zakona o spajanju obitelji, a mnogi Talijani su se susreli i s diskriminacijom na tržištu rada, stambenom tržištu, ponekad i u školama (usp. ibid. 1086).

Većina talijanskih imigranata bili su poljoprivrednici s juga Italije koji su na nekoliko godina željeli doći u Švicarsku kako bi zaradili dovoljno novca za kupnju zemljišta i izgradnju kuće u njihovom selu. Transnacionalne prakse kao što su izgradnja kuće u Italiji, sklapanje pjesama o domovini i uključivanje u regionalne udruge u dijaspori su dio onoga što Glick Schiller naziva transnacionalnim „načinima bivanja” i „načinima pripadanja” (usp. *ibid.* 1090). Dok se transnacionalni načini bivanja odnose na stvarnu praksu i društvene odnose koje pojedinci sudjeluju; načini pripadanja odnose se na emocionalne veze s osobama ili lokalitetima koji su negdje drugdje i praksama koje signaliziraju svjesnu povezanost ili identifikaciju s određenom skupinom. Autorica napominje kako bi se migracija druge generacije mogla interpretirati kao reakcija na tako snažna translokarna djetinjstva i adolescenciju. Migranti se po povratku susreću i s potrebom za asimilacijom u društvo, brojnim teškoćama poput osjećaja samoće, (ne)povezanosti sa zbivanjima u državi i slično. Barret i Mosca (usp. 2013:1663) naglašavaju razliku između društvene izolacije i samoće. Društvena izolacija je objektivna i odnosi se na nedostatak kontakta s drugim ljudima; a samoća je subjektivna i odnosi se na osjećaj nedostatka intimnih veza, određenog partnera ili šireg društva. Nadalje, Barrett i Mosca (usp. *ibid.* 1670) zaključuju da kratkoročni i dugoročni migranti imaju različite karakteristike. Primjerice, dugoročni migranti su stariji, slabo obrazovani, odrasli u siromašnoj obitelji ili u ruralnom području, u mirovini su i uglavnom bolesni. Hagan i Wassink (usp. 2016:514) u svom članku razvijaju i testiraju doživotnu perspektivu ljudskog kapitala da objasne kako su slabo školovani migranti sposobni mobilizirati vještine naučene prije migracije te započeti novi posao i stvoriti prilike za zaposlenje. Istraživanja su pokazala visoku sklonost za samozaposlenjem i otvaranjem poduzeća među povratničkim migrantima, u odnosu na nemigrante. Hagan i Wassink (usp. *ibid.* 516) nadalje pišu kako većina vještina koje migranti steknu je naučena na poslu kroz promatranje, oponašanje, praksu, pokušaje i pogreške, te neformalne upute od kolega i šefova. Mnoga istraživanja (usp. Martin 2012:113) su se bavila ekonomskim ponašanjem povratničkih imigranata i njihovom utjecaju na zemlju podrijetla. Naglašava se i važnost profesionalnih izbora povratnika, njihovih poduzetničkih odluka, štedljivosti, stjecanja vještina i kvalifikacija u inozemstvu te prijenosa znanja po povratku.

Iščitavanjem relevantne literature dublje sam ušla u problematiku povratničkih imigranata, odnosno svega onoga s čime se suočavaju na svom putu. Zanimalo me kako su migranti gradili svoj identitet, kako su se „snašli” nakon povratka u domovinu, što su osjećali te jesu li

iskoristili stečeno znanje. Članci Jasne Čapo Žmegač pomogli su mi uočiti sličnosti i razlike između praksi i iskustava mojih i njezinih kazivača. Njezini radovi također su me potaknuli da transnacionalne prakse promatram kroz obiteljsku, ekonomsku, socijalnu, vjersku i političku sferu.

4. Metodologija i istraživanje

Etnološko i kulturnoantropološko istraživanje, na kojem se temelji ovaj rad, napravljeno je na jaskanskom području. Koristila sam kvalitativnu metodologiju, polustrukturirane intervju s migrantima oba spola, sudjelovanje s promatranjem te kritički čitala relevantnu literaturu. Intervju je napravljen sa šest kazivača, starosti od 66 do 88 godina. Dvije kazivačice su udovice, a četvero kazivača su dva bračna para. Jedna kazivačica je u Njemačku otišla 1956. godine, a ostali između 1968. i 1971. godine. Iako je definicija kratkoročnih migranata mijenjanje mjesta stanovanja na manje od jedne godine, u međusobnoj usporedbi (gdje su neki ostali deset, a drugi četrdeset godina) mogli bismo kazivače podijeliti u dvije skupine, na kratkoročne i dugoročne migrante. Prvi su, nakon povratka, nastavili raditi u Hrvatskoj, dok su se drugi vratili u Hrvatsku nakon ostvarene mirovine u Njemačkoj. Nadalje, većina kazivača je veći dio svog života provela u Njemačkoj. Moram napomenuti da se kazivači ne sjećaju svega jer su se neke stvari dogodile prije pedeset i više godina. S druge strane, neki su, iako su dozvolili da ih snimam, bili usredotočeni na diktafon i kako će nešto reći te se možda zbog toga nisu mogli opustiti i ispričati svoju priču. Budući da sam kazivače poznavala od ranije i družila se s njima te u nekoliko navrata slušala o njihovim iskustvima života u Njemačkoj i iskustvima povratka u rad sam uključila i neke dijelove koje su mi ispričali tijekom tih godina, a sada se nisu mogli sjetiti. Još jedan problem s kojim sam se susrela jest to što me svi znaju i možda me nisu shvatili ozbiljno. Kako kaže Potkonjak (usp. 2014:28) domaći ili insajderski istraživači ne mogu se dovoljno perceptivno i kognitivno udaljiti od predmeta svojeg istraživanja. Međutim, u pregledu insajderskih etnografija ukazuje i na razloge zbog kojih je insajderski istraživač posebno osposobljen te navodi njegove prednosti u odnosu na autsajderskog istraživača (usp. ibid.28). Insajderski istraživač dijeli znanje s članovima grupe koju istražuje. To je znanje utemeljeno na življenju u kulturi i

razumijevanju eksplicitnih kao i implicitnih kulturnih pravila, neizgovorenih osjećaja i stavova, onoga što se u kulturi podrazumijeva (usp. *ibid.* 28).

Kazivači nisu pristali na puno korištenje imena i prezimena u radu, te sam njihova imena i prezimena, i imena koja su spominjali (djeca, roditelji, kolege) označavala inicijalima i godinama starosti.¹

5. Život u Hrvatskoj prije odlaska

Kako bih bolje razumjela motive odlaska svojih kazivača na privremeni rad u Njemačku, istraživanje sam započela pitanjima o njihovu životu u Hrvatskoj (koja je tada bila u sastavu Jugoslavije). Zanimalo me gdje i s kim su živjeli, gdje su radili, kakva je bila politička i ekonomska situacija u državi, kako bi opisali kakav je bio njihov život te što ih je nagnalo na odlazak. Jugoslavija se poslije Drugog svjetskog rata od agrarne zemlje razvijala u državu ka punoj industrijalizaciji (usp. Ivanović 2012:43). Industrijalizacija je stoga bila praćena migracijom iz sela u gradove. Ivanović (usp. *ibid.* 44) navodi da se, kao i u ostalim zemljama realnog socijalizma poslije Drugog svjetskog rata prednost davala industrijalizaciji zemlje. Međutim, nakon naglog industrijskog rasta, 1960ih je uslijedilo njegovo usporavanje. Zbog pritiska otežanog plasmana robe i usluga, poduzeća su prvo prestala primati nove radnika, a zatim je došlo do masovnog otpuštanja radnika (usp. *ibid.* 48).

Svi moji kazivači su živjeli na selu u proširenim obiteljima, završili su osnovnu školu i bavili se poljoprivredom. Kazivači su rođeni u razdoblju prije, tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata te su objašnjavali da su upoznati sa neimaštinom i teškim uvjetima života. To je bio i jedan od glavnih razloga njihovog odlaska. Jedan je kazivač radio na „državnom poslu“ no to mu nije bilo dostatno za uzdržavanje obitelji (majke, bolesne sestre i trudne supruge) te se zaputio u Njemačku. U kazivanjima su vidljivi problemi tadašnjeg života, nemogućnost pronalaska posla ili pak male plaće:

¹ D. Š. u Njemačku je otišla 1956., a vratila se 1992. godine. M. P. u Njemačku je otišla 1970., a vratila se 2008. godine. F. K. u Njemačku je otišao 1968., a vratio se 1979. godine. D. K. u Njemačku je otišla 1970., a vratila se 1979. godine. I. B. u Njemačku je otišao 1969., a vratio se 2015. godine. S. B. u Njemačku je otišla 1970., a vratila se 2015. godine.

„Delali [bavili se op.a.] smo poljoprivredu, bili smo u zadrugi...brati [brata op.a.] dva, dve neveste [šogorice op.a.]...delali smo. A loše bome. Nismo imali ni kaj jesti, sve su nam opljačkali ovi [država op.a.]. I teg [žito op.a.] smo morali davati, i svinje smo morali davati i sve. Teško se živelo [živjelo op.a.], komunizam je bio. Sve su nam zeli [uzeli op.a.]. Jako smo teško živeli. I onda smo otišli.“ (D.Š., 88)

„Kod bake sam se udala i radili smo na zemlji. Suprug je otišao u vojsku, ja sam bila trudna s B.. Nije bilo novaca. Kad se vratio iz vojske nije bilo posla, nije mogao svoj zanat delati [raditi op.a.] nek je na željeznici bil [radio op.a.].“ (M.P., 72)

„Ovaj, ja sam bil [bio op.a.] na državnom poslu kao vozač. Doma smo dodatno poljoprivredu [radili op.a.].“ (F.K., 82)

5.1. Politički i ekonomski kontekst

U razdoblju poslijeratne konjunktura glavna ekonomska strategija krupnog kapitala bila je koncentracija investicija i ekspanzija proizvodnje u visokoindustrijaliziranim zemljama (usp. Mesić 2002:94). Radne snage su ubrzo bile iscrpljene u zemljama sjeverozapadne Europe, a bitnu ulogu u tome su imali i demografski čimbenici, uvjetovani ratnim gubicima pa i znatnim iseljavanjem u poslijeratnom razdoblju. Stoga su ove zemlje 1950-ih započele politiku regrutiranja strane radne snage iz manje razvijenih zemalja s juga Europe, šireg mediteranskog područja te Irske i Finske (usp. ibid. 94). Migranti su regrutirani putem bilateralnih sporazuma, a zapošljavanje je doseglo svoj vrhunac 1970-ih godina. 1970. godine po brojkama je prednjačila Njemačka u koju je doselilo 3 milijuna stranaca, slijedila je Francuska, potom Švicarska i Belgija (usp. ibid. 95). Početkom 1971. godine u europskim zemljama je bilo i 660 000 radnika iz Jugoslavije (usp. Baučić 1972:25). No, treba imati na umu da nisu popisane sve osobe o čemu svjedoči i neslaganje između podataka. Prema Popisu stanovništva 1971. godine u SR Njemačkoj na radu je bilo 411 503 radnika, dok je u službenim podacima njemačke službe za zapošljavanje registrirano 436 262 radnika (usp. ibid. 25).

Zemlje koje primaju i one koje šalju radnu snagu prvenstveno se razlikuju u strukturama djelatnosti aktivnog stanovništva. Tako je u Jugoslaviji 1961. godine u poljoprivredi bilo zaposleno gotovo 57% stanovništva, dok se u Njemačkoj poljoprivredom bavilo 11,4% stanovništva (usp. *ibid.* 28). Poslije razlaza sa Sovjetskim Savezom 1948. godine, Jugoslavija je ograničila iseljavanje svojih građana (usp. Ivanović 2012:48). Radne migracije nakon Drugog svjetskog rata započele su oko 1954. godine i to pretežno odlaskom na rad u Francusku, Austriju i SR Njemačku. To spontano i nedozvoljeno (ilegalno) napuštanje zemlje u potrazi za radom i boljom zaradom osobito je poraslo u 1962. godini, a dvije godine kasnije jugoslavenske političke i državne institucije prihvaćaju zapošljavanje u inozemstvu kao potrebu u tadašnjim društveno-gospodarskim uvjetima (usp. Baučić 1972:26). Velik utjecaj na zapošljavanje u inozemstvu imala je i *Privredna reforma* iz 1965. godine. Reforma nije riješila probleme jugoslavenske ekonomije koji su s vremenom postajali još kompleksniji. Jugoslavenska služba za zapošljavanje stoga je počela sve više surađivati sa stranim poslodavcima i službama za zapošljavanje na organiziranom zapošljavanju radnika u inozemstvu. Kako se povećavao broj radnika tako su sklapani i međudržavni sporazumi o zapošljavanju jugoslavenskih radnika. Međudržavni sporazum sa SR Njemačkom sklopljen je 1969. godine (usp. *ibid.* 26). U Jugoslaviji su postojale dvije velike i različite grupe radnih migranata: jedni su porijeklom iz seoskih naselja i prije zaposlenje u inozemstvu bavili su se individualnom poljoprivredom, dok su drugi iz gradskih i industrijskih središta te su većinom radili u sekundarnom sektoru privrede (usp. *ibid.* 39).

Gastarbajteri su utjecali i na ekonomiju i gospodarstvo Jugoslavije (a poslije i Hrvatske) preko svojih deviznih računa. Baučić (usp. *ibid.* 42-45) donosi podatke o zaradi, trošenju i dobiti:

„Na osnovi prosječne godišnje zarade industrijskog radnika u SR Njemačkoj od oko DM 11 100 u 1969. godini i broja zaposlenih radnika iz Jugoslavije u europskim zemljama sredinom pojedine godine može se procjeniti da su radnici iz Jugoslavije zaradili u inozemstvu od 1954. do 1970. godine oko 6,4 milijarde US dolara. Različitim anketiranjem i grupnim diskusijama s radnicima iz Jugoslavije koji su zaposleni u inozemstvu došlo se do procjene da na uzdržavanje u zemljama rada radnici iz Jugoslavije troše oko 30% svojih zarada. To znači da su od ukupno zarađenih 6,4 milijarde US dolara za svakodnevne životne potrebe u zemljama rada utroši oko 2 milijarde US dolara. Može se

procijeniti da od ukupne zarade jugoslavenskih radnika u inozemstvu u jugoslavenske banke doznačeno oko 20%, ukupno oko 1,3 milijarde US dolara. Kad se to pribroji iznosu od oko 2 milijarde US dolara kojeg su radnici utrošili za životne potrebe u toku rada, proizlazi da oko 50% njihovih zarada, to jest 3,2 milijarde US dolara nisu došle u jugoslavenske banke, nego su jednim manjim dijelom unese u robama kupljenim u inozemstvu, a većim dijelom se štede privatno ili u inozemnim bankama. Sva strana sredstva plaćanja koja zaradama radnika dolaze u Jugoslaviju mijenjaju se po 'službenom kursu' i ulaze u takozvani *Centralni devizni fond* u Narodnoj banci Jugoslavije. Ta ista sredstva Narodna banka prodaje korisnicima najvećim dijelom po takozvanom 'slobodnom kursu' koji je i preko 30% veći od 'službenog kursa'. Na razlici u cijeni po kojoj se otkupljuju i prodaju strana sredstva plaćanja koja u Jugoslaviju unose radnici iz inozemstva Narodna banka ostvaruje golemu dobit.“

No, ipak najveći dio migranata iz Hrvatske nije trošio ušteđevinu nego je i dalje štedio. Jedni su to radili jer im je gomilanje ušteđevina bio krajni cilj rada u inozemstvu. Na taj su se način i dodatno osiguravali za egzistenciju nakon završetka radne dobi (usp. *ibid* 45).

Idealan tip privremenog radnika migranta bio je mladi muškarac u dobroj zdravstvenoj kondiciji koji se može odmah uključiti u radni proces i to na težim i zdravstveno rizičnijim poslovima. Njemačka je počela regrutirati strane radnike u drugoj polovici 1950-ih (usp. Mesić 2002:99). Migranti su odlazili u grupama, a poslodavci su osiguravali početni smještaj o čemu svjedoči iskustvo jednog kazivača:

„O, išlo nas je, recimo, na tu firmu....samo na tu firmu nas je išlo odovud [odavdje, iz ovog kraja op.a.] jedno desetak, dvanaest, tu negde. Tam nam je firma dala, kod jednog privatnika smo imali stan...po nekoliko nas je bilo u stanu. U privat kući smo bili i tu smo si sami kuhali i jeli i otud išli na posal [iz te kuće su odlazili na posao op.a.]“ (F.K., 82)

Za ulazak u SR Njemačku migranti su trebali radnu i boravišnu dozvolu. Prva se obično izdavala za određene poslove i područja rada, a druga na ograničeno vrijeme koje je migrant mogao provesti na radu u inozemstvu. Računalo se da su to dovoljni zakonski instrumenti za reguliranje migracija, odnosno za rješavanje migrantskog viška onda kad više neće biti

potrebni gospodarstvu (usp. ibid. 99). Kazivači spominju da su im bile potrebne samo radne dozvole:

„Ferma [tvrtka op.a.]...nisam mogla delati tam bez paperi [raditi bez potrebnih papira, dozvola op.a.]. Ja sam mesec dan delala, onda sam morala natrag dojt [doći, vratiti se u Hrvatsku op.a.]. Onda za par mesci mi su paperi...ovi paperi, burza napisala. Kaj ja znam kaj je to treba. I onda to se valjda slalo tam i onda su mi oni papere poslali i onda sam išla delat.“ (D.K., 74)

„Oni su slali garancije, onaj garantni list. Ta firma je dala garantni list da godinu dan ili šest mjeseci, koliko je bil ugovor, da moraš delati tam kod njih, ne. Ak prije napustiš, ne sviđaš im se, možeš ići samo doma.“ (I.B., 71)

Mesić (usp. ibid. 99) dalje navodi kako je u početku rotacijski model radnih migracija uglavnom funkcionirao i nitko ga nije dovodio u pitanje. Smatralo se da on odgovara, ne samo domaćinima, nego i samim migrantima i njihovim zemljama porijekla. Također se smatralo da će zbog velike razlike u nadnicima, migranti u nekoliko godina osigurati uštede koje će im pomoći u rješavanju egzistencijalnih problema ili pokretanju vlastitih poslova. Međutim, ubrzo su se mogli primijetiti problemi u rotacijskom sistemu - znatan dio stranaca ipak se nije vraćao u zemlje porijekla. Mnogi, naime, nisu u kratko vrijeme (za godinu ili nekoliko godina) mogli uštedjeti koliko su se nadali. S druge strane, njemačkim poslodavcima nije odgovarala stalna i masovna fluktuacija migrantskih radnika, koji su morali zbog isteka radnih ili boravišnih dozvola napuštati radna mjesta i zemlju (usp. ibid. 102). Stalno uvođenje novih radnika utjecalo je na vrijeme obučavanja, a time i na zastoje u proizvodnji te troškove. Ubrzo su ovaj sistem počeli kritizirati i sindikati i dio javnosti. Sve to navelo je njemačku vladu da ublaži restrikcije vezane uz obnovu boravišnih dozvola. Od 1971. godine stranci koji su radili u Njemačkoj najmanje pet godina mogli su tražiti specijalnu radnu dozvolu za sljedećih pet godina te je time mnogima unaprijeđen legalni status što je pak olakšalo proces spajanja obitelji (usp. ibid. 99).

5.2. Pripreme za odlazak

U ovom odlomku osvrnula bih se na tijek priprema za odlazak u Njemačku. Zanimao me način na koji su migranti otišli te kako su se pripremali za život u stranoj državi. Baučić (usp. 1972:32) navodi da je u emigracijskim regijama zapošljavanje u inozemstvu vrlo često rezultat kolektivnog odlučivanja i oponašanja. Zaposlenje u inozemstvu tako postaje faktor u borbi za socijalni prestiž (usp. ibid. 32). No, put do socijalnog prestiža je dug i mukotrpan te ga ne moraju ostvariti svi migranti. Migranti s ovog prostora su išli u Njemačku godinama na temelju ugovora o privremenom zapošljavanju koje je počivalo na načelu rotacije te je ta privremena i promjenjiva radna snaga nazvana *gastarbeiterima*. Ivanović (usp. 2012:104) ukazuje da bez obzira na koji su se način radni migranti zapošljavali, oni su u Njemačku dolazili uglavnom nepripremljeni. Oni nisu bili upoznati s prilikama ni uslovima rada, a još manje s poslom koji ih je čekao. Najveći problem *gastarbajtera* je bila neobavještenost i problemi koji su potjecali iz Jugoslavije. Radnik je bio obaviješten o zaradi od toliko i toliko maraka na sat, dan ili mjesec, ali nisu znali koliko košta kruh ili meso u Njemačkoj, kolika je stanarina, razlika između bruto i neto plaće te ih je po dolasku dočekao šok (usp. ibid. 144). Kad se sve odbilo, često im je ostalo 100 do 200 maraka koje su trebali poslati kući.

Kazivači su, uglavnom, u Njemačku odlazili grupno ili na preporuku poznanika. Odlazili su mladi, u dobi od 17 do 30 godina. Iz razgovora se da naslutiti da ni sami nisu bili svjesni kamo idu i što ih čeka:

„Kaj sam bila, sedamnaest godina stara. Nisam znala kak je vani u svetu [svijetu op.a.], kak je ovde [ovdje op.a.]. Upoznala dečka i s njim u Njemačku.“ (S.B., 66)

„Kaj sam sve uzet [uzeo opa.a.] sa sobom?... Par marki u džep i obleku [odjeću op.a.]“ (F.K., 82)

„A za ono vreme se išlo za Njemačku. I onda sam najlaške dobil [dobio op.a.] papire za tam.“ (I.B., 71)

Nadalje, nisu znali ni jezik (osim onog što su učili u školi), što će raditi ni gdje će biti smješteni. Prilikom odlaska većina radnih migranata, pa tako i mojih kazivača, namjeravala je ostati na radu u inozemstvu samo godinu, dvije. Željeli su napraviti kuće, opskrbiti djecu,

kupiti auto. Obzirom na sve prethodno navedene rashode, ne čudi što se nekoliko godina pretvorilo u desetljeće i više:

„Planiralo se ostati samo da se nešto prisluži [zaradi op.a.], samo za cure. Da se poudaju [kćerima za miraz op.a.], kupiju ručnici i plavte i stonjaci i to [kupe ručnici, plahte i stolnjaci op.a.]. Da se bude kupilo, kakvih par godina. Međutim, to se je zavuklo [oduzilo op.a.].“ (M.P., 72)

6. Život u Njemačkoj

Smještaj i posao predstavljaju najbitnije dimenzije svakodnevnog života. Prema Ivanoviću (usp. 2012:221) uspješnost svakog pojedinca mjeri se zadovoljenjem ovih dviju dimenzija, odnosno one utječu na osjećaj zadovoljstva vlastitim životom. Većini *gastarbajtera* ovo je predstavljalo najteži dio iskustva u Njemačkoj- stanovi su bili skupi, a morao si kako su mi svi objašnjavali „imati vezu da dođeš do stana“ te je posao određivao mjesto stanovanja. Kazivači su cijelo vrijeme bili orijentirani na rad kako bi se što prije vratili kući. Zanimalo me je kako su se „snašli“ kad su prvi put došli, kako je izgledao njihov život u Njemačkoj, jesu li se prilagodili te što je utjecalo na njihov povratak.

6.1. Smještaj i obitelj

Prvi radni migranti većinom su bili muškarci, a poslodavci su im često osiguravali jeftin (privremeni) smještaj u radničkim barakama i hostelima blizu mjesta rada. Ivanović (usp. ibid. 222) navodi kako su domovi za radnike bili pod nadzorom Službe za strance, no kontrola se rijetko vršila. Stoga nije bilo čudno da se u jednoj sobi nađe i po 25 radnika. Prvi smještaji mojih kazivača su bile samo sobe ili mali stanovi dijeljeni s još nekoliko ljudi:

„To nam je jen [jedan op.a.] Srbijanac našal stan. Jenu baraku. To su ti bile barake nekakve, tu smo ti bili. Tu se 17 marki plaćalo.“ (D.Š., 88)

„Došli smo, bili smo brati [brata op.a.] dva zajedno i dve šogorice. U dvosobnom stanu, 40-50 kvadrata.“ (S.B., 66)

S vremenom, nakon što su upoznali ljude i naučili jezik, mogli su doći do boljih stanova. Mjesto stanovanja uvelike je ovisilo i o poslu. Znali su u kojim su gradovima skuplji stanovi te, iako su htjeli biti bliže obitelji, zbog toga se (i/ili nemogućnosti pronalaska posla) razloga nisu selili. Primijetila sam da oni kazivači koji nisu toliko ulagali u domovini kasnije su u Njemačkoj kupili vlastiti stan. Nakon određenog perioda kazivači su napuštali kolektivni smještaj i tražili stanove. Rijetki su imali sreće i odmah našli ono što im je odgovaralo. Mijenjali su stanove dok nisu našli onaj koji im odgovara veličinom i cijenom, a često su bili primorani unajmiti stan u lošem stanju:

„Onda su si oni našli stan [šogor i šogorica op.a.]. I mi našli opet jednu sobicu. Tu smo imali jednu sobicu i tu sam zatrudnila. To je jako bil [bio op.a] hladni stan. I onda smo opet iz toga stana išli opet u jednosobni. U, ovaj, neboder. Isto jedna soba. Tu se baš R. rodil [rodio op.a.]. U jedni sobi je bil kauč, frižider, kinderbet [krevetić op.a.], ormar, a u hodniku sam kuhala na rešolu [električno kuhalo op.a.].“ (S.B., 66)

„Stan, da. Imali smo kunju [kuhinju op.a.], primaću sobu [dnevnu sobu op.a.] i spavaću sobu. Kupaona je bila u kuhinji. Mala kuhinja i wc je bil [bio op.a.]. Tu je, 180 marki smo plaćali. I tu smo bili skoro trideset let [godina op.a.]. A i više trideset i četiri, trideset i pet, trideset i osam kaj smo gore [u Njemačkoj op.a.] bili. Kaj dve leta [dvije godine op.a.]...trideset i pet let smo bili u tim stanu. Kak smo došli u Gießen tak smo tu stalno bili.“ (M.P., 72)

Žene su dolazile za muškarcima nakon nekoliko mjeseci, a u domovini su ostali njihovi roditelji i djeca ili su djecu poslali njima na čuvanje. Posljedica toga je bio *bilokalni život* članova obitelji na dvije lokacije smještene u dvije države. Danas kazivačice žale što su ostavile djecu, a s druge strane svjesne su kaže, da ne bi mogle raditi i uštedjeti. Nekoliko kazivača je preselilo svoju djecu u Njemačku te su shodno tome tražili smještaj. Međutim, nisu sva djeca mogla prihvatiti život u stranoj zemlji. Teško je bilo i bakama i djedovima u domovini koji su (odjednom) ostali bez njih. Življena iskustva bilokalnih života članova obitelji i teškoća vide se iz kazivanja mojih sugovornika:

„A da smo nju zeli odma [odmah povelu sa sobom op.a.], i to mi je žal [žao op.a.] dan danas kaj ni bila tam z nami [što nije bila s nama u Njemačkoj op.a.], ali onda još ni sebe nismo mogli snajti [nismo se mogli snaći, priviknuti op.a.], nismo znali kak ćemo, kak bumo mi i onda smo dete [dijete op.a.] ostavili i tak. Godina po godina i tišla je [prošle su godine op.a.], ostala doma. Jer nismo mislili jako dugo biti jer je dete doma bilo.“ (D.K., 74)

„Pa nismo imali novci, mi smo starce [roditelje op.a.] morali doma [pomagati op.a.]. Oni su bili, nisu imali mirovine, i njima slali novce. I tam plaćaj stan, i dijete i to. E onda, R. se rodil [rodio op.a.], i veli [kaže suprug op.a.]: 'Budemo mi sad njega baki dali da ga čuva. A mi bumo samo dve godine [proveli u Njemačkoj op.a.] dok kuću ne napravimo.' I tak smo mi njega dali, i dan danas boli me [plače op.a.]. Ali, mogli smo mi dati naše dijete kod jedne [dadilje op.a.] da čuva ili u vrtić. Ne znaš jezik, ne znaš ništa, niko te neće nikud [nekamo op.a.] uputiti. I on je bil do šest godina doma [bio je doma do šeste godine op.a.]. Onda sam ja rekla: 'Ili po njega ili doma'.“ (S.B., 66)

„Krivo smo napravili kaj nismo sve tri zeli iz sobom [tri kćeri povelu sa sobom u Njemačku op.a.]. Ali kaj je to je, gotovo je. A čuj, zeli smo mi R. i D. iz sobom [uzeli sa sobom op.a.]. Ja sam delala iž njemi gore [radila s njima u Njemačkoj op.a.] u fabriki de pipe su se delale [u tvornici gdje su se proizvodile slavine op.a.]. Ja sam čistila onda i one su bile z menom [sa mnom op.a.]. Ali, onda... nisu bile zadovoljne, nisu tele [htjele op.a.] jesti, zmršavile su [smršavile su op.a.]. Babin krov [bakin kruh op.a.]... ja sam isto pekla krov, al ni dobar krov babin je bil bolji. Male su bile. Kaj D. je imala tri, a ova [druga kći, R. op.a.] pet, šest. E, onda školu. B. je išla školu. E, onda; 'Kaj sad?' Onda dede M. nije mogal niti...[nije mogao živjeti bez njih op.a.] Deda M. je plakal za nje [za njima op.a.]. Jer B. je bila iž njemi [bila je s njima, u Hrvatskoj op.a.], ali ove dve nisu. Onda stara [baka op.a.] znala pismo pisati da deda ne sme [ne smije op.a.] na Sloveniju pogledati da se plače, da ne je [jede op.a.], da bu deda mrl [umro op.a.], da ovo... kaj bu iz dece, da kak njegova deca. A bili smo raspeti, kaj sad. I onda smo ih domov dopeljali [dovezli smo ih doma op.a.]. Onda smo D. bili jenput zeli [jednom smo ju doveli u Njemačku op.a.]. Kaj je bila, pet let [imala je pet godina

op.a.], gore da bude ona išla kao u vrtić. Ove [druge dvije kćeri op.a.] su išle već u školu. Da bu ona išla gore u vrtić i prijali [primili op.a.] su ju. U katoličku vrtić...bolnicu, tam gde sam ja delala bila [vrtić je bio u sklopu bolnice gdje je kazivačica radila op.a.]. Samo nis tad delala, sam posle. Jer sam delala u otelu [radila u hotelu op.a.]. Ali ona ni...zabila se u kut [provodila je vrijeme odvojena od ostalih op.a.] i plakala. B. [suprug op.a.] je delal tu isto u gradu pa je znal iti izlukivat [ići promatrati op.a.], znaš. A ona u kutu stoji i plače. Onda je jenput pobegnula [jednom je pobjegla op.a.] na cestu. Onda ju je sestra ova kaj je čuvala malo po guzici lupila [udarila op.a.]. Naravno to je okej. E onda da ju tučeju [tuku op.a.], da ovo, da ono. A niš, onda smo ju domov vozili [vratili smo ju doma op.a.].“ (M.P., 72)

Kazivačica S. se prisjeća teških početaka prilagodbe njeznog sina na život u Njemačkoj:

„On [sin op.a.] je došal gore. Najprije je išal [išao op.a.] osam meseci u vrtić. I došal [došao op.a.] prvi dan, jadnik sedil [sjedio op.a.] u kutu. 'Kaj je R.?' 'Znaš kaj, ona je skuhala...' Jeli su špinat. Veli 'Ona je skuhala, ja sam to jel [jeo op.a.] kaj baka doma svinjam [svinjama op.a.] daje.' Jer baka je doma travu kasala [rezala op.a.]. Ni mu sigurno špinat kuhala. Starija žena, ni znala. 'Mama to sam jel, kaj naše doma svinje jedu kaj baka...' A čuj, bilo je plača. Ni znal dijete [nije znao op.a.] jezik i to. „ (S.B., 66)

„A s decom [djecom op.a.] je bilo teško kad su u školu išli [krenuli op.a.]. Ne mreš [možeš op.a.] ti njima pokazati. Pa sam im puno, ove, *nachhilfe* [pomoć op.a.] kak se to zove... dodatne, da. Kaj su učiteljice ili studenti kaj su im davali satove. Ne znaš ti gramatiku pisati kad ju nikad nisam ni učila tam. Kaj smo znali, to smo mi sve... bila je cela [cijela op.a.] firma Braun Jugoslaveni. Jugoslaveni, Talijani i Turci. I Grci. Možda bil jen, dva Nijemac [jedan ili dva Nijemca op.a.].“ (S.B., 66)

6.2. Posao i financije

Prema Mesiću (usp. 2002:106) u prvoj fazi poslijeratnih migracija radnici migranti usmjeravani su u određene radno intenzivne industrije s težim uvjetima rada i nižim radnim statusom. Strane radnike moglo se, i još se može naći relativno najviše na monotonim i nisko plaćenim poslovima. Ivanović (usp. 2012:103) govori da su jugoslavenski radnici bili cijenjeni u Njemačkoj jer im nije bila potrebna dodatna obuka (u usporedbi s drugim migrantima) što je bilo jeftinije poslodavcima. Kako je već rečeno, migranti su dolazili putem garancija i prve poslove nisu mogli birati o čemu svjedoče i iskustva kazivača:

„Kakav su mi dali [posao op.a.] takav sam moral [morao op.a.] prihvatiti godinu dan. Na građevini. To je uvjet bil [bio op.a.] od te firme koja me povukla s garanciju. E kad je ona dolazila [žena op.a.] onda smo našli posal [posao op.a.] u jednoj tvornici sapuna i tu smo zajedno delali, i normalno ekstra stan imali i dolazili i odlazili na posal i s posla.“ (F.K., 82)

„I dešla [došla op.a.] sam tam u jednu tvornicu de se taške radiju [proizvode torbice op.a.]...leder fabriku [tvornicu gdje se proizvode stvari od kože op.a.], kožna. I tu sam došla. I bila ja...ja sam bila u sredini, tu su bili dva Nijemci, ne. I kak sam ja štancala [utiskivati op.a.], one remene, tu je dolje bila kao daska i gore kao neki šablona, mustra. To sam ja morala. Pak sam zaboravila neki put preokrenuti, pa je sve prošlo nutra. Pa tukla [lupala op.a.], a ovi Nijemci sigurno bili ljuti na mene. A oni mene sigurno špotaju [grde op.a.] jer ja nisam znala jezik.“ (S.B., 66)

Neki su morali mijenjati posao jer su tvrtke propale. Odnos s kolegama i šefovima kazivači su opisivali korektnim i dobrim. Jedna kazivačica navodi kako su se ona i suprug znali družiti sa šefom i izvan radnog vremena. Šefovi su znali za njihovu tešku financijsku situaciju te su im izlazili ususret i davali dodatan posao da više zarade:

„A ja sam ono njemu ono kak sam znala reći, još nis [nisam op.a.] dobro govorila njemački, da imam troje djece, da su djeca u Hrvatskoj, mislim Jugoslaviji, a ja s mužom sama ovdje. I da smo došli da nešto ušparamo [uštedimo op.a.], da si bi teli kućicu napraviti, da bi teli deci nešto da školujemo [htjeli smo sagraditi kuću i

školovati djecu op.a.]. Tak smo išli na te ideje - al je on meni svaki dan po deset, dvadeset, trideset komada davao [davao ono što je trebalo probušiti jer je kazivačica radila s bušilicom op.a.]. Onda sam ja dobru plaću imala u fermi [tvrcki op.a.]. Iiii mislim, bilo je, ovaj, bila sam zadovoljna. A B. [suprug op.a.] je bil po terenu. Onda smo mogli [pristojno živjeti u Njemačkoj op.a.]... on ni svoje terenske potrošil [potrošio novce koje je zaradio na gradilištu op.a.], znaš.“ (M.P., 72)

Kazivačima je cilj bio zaraditi što više novca kako bi se prije vratili u domovinu te su znali raditi i na crno. Švob (usp. 1990:7) navodi da žene često imaju i dodatne poslove te da rade u smjenama, rade noću, a osim redovitog posla gotovo je cijela briga oko kućanstva i njege djece na njihovim leđima. Moje kazivačice su najčešće čistile po kućama, u ugostiteljskim objektima (gostionicama), a često su radile i dvokratno. No, osim njih na crno su radili u muškarci. Oni su se bavili zidarskim radovima, pomaganjem u održavanju kuća i slično. I sami kažu da slobodnog vremena nije bilo. Kada su imali godišnji odmor, to su iskoristili za posjetu obitelji u domovinu.

„Puno smo, puno smo, kak se veli [kaže op.a.], na crno radili. Posle posla nismo išli u kafić. Niti nema u Njemački kafića kak ima ovde. Došli doma, svleci se [presvuci se op.a.], drugu robu radnu [obuci op.a.].“ (S.B., 66)

„Radila sam ujutro od 7 pa do 4 i navečer sam išla od 8 pa do 1 prat suđe jer je restoran bil. Išla sam i po kućama čistit. Dve vure [dva sata op.a.] kod jedne šefice sam čistila jen dan. Onda drugi dan kod njezine matere. Onda su mi one... one su mi odma na ruku dale. Odma. Svaki dan si ti dobil i s tim smo mogli živeti. S temi novci smo, tak da smo mogli živeti.“ (M.P., 72)

Na početku nije bilo sindikata te radnici nisu imali nikakva radnička prava. Migranticama je bilo još gore, one su bile jeftina radna snaga jer su za istu vrstu poslova plaćene manje nego muškarci, a naravno i manje nego žene domaće populacije, koje se i ne zapošljavaju na mjestima nekvalificiranih i polukvalificiranih radnica (usp. Švob 1990:6). Vremenom se to promijenilo o čemu svjedoči i kazivačica S.:

„Tu sam radila dvadeset [godina op.a.], to je bila jako dobra firma. Al smo isto radili ko muški. One palete vukle. Znaš kak je ono teško i sve. I nismo imale plaću ko muški. Dok jednog dana... imali smo radnički savjet. Dok jednog dana oni su došli, baš su super bili ti dečki, i mi velimo, baš sam ja rekla: 'Kako to, mi radimo isti posal ko muški, a nemamo plaću istu?' Veli „Budem se ja *durchsetzen* [raspitaop op.a.].“ Veli 'Budem ja provjeril kak je.' I od toga dana smo istu dobili plaću ko i muški.“ (S.B., 66)

Što se tiče financija, kazivači su jednim dijelom pomagali i obitelj u rodnom kraju. No, po pričanjima kazivača vidi se da su neki ulagali više u nekretnine i pokretnine u domovini te su živjeli skromnije u Njemačkoj. S druge strane, jedna kazivačica navodi da to kod njene obitelji nije bio slučaj:

„Mi nismo nikad šparali na jelu kak neko. Neki su tu samo gradili kuće. 2, 3 kuće, a gore stanovi nikakvi, slabo jeli. Pogotovo ak su žene radile u bolnici, ona je donesla [donijela op.a.] doma njemu jesti tak da nisu niš trošili. A mi stvarno smo...nismo na ničem šparali, na nikim [nismo štedjeli na ničemu niti nikome op.a.]. I slali smo, roditeljem [roditeljima op.a.] smo slali po 400, 500 marki. Ili, uvek je neko išal [uvijek je netko išao op.a.] za Hrvatsku, onda smo po njemu poslali.“ (S.B., 66)

6.3. (Ne)Prilagodba na život u tuđini

Gastarbajteri su se, u početku, relativno brzo uklopili u radni segment migracije, no teže je bilo uklopiti se u njemačko društvo. Većina kazivača navodi da koliko god su ljudi bili ljubazni i dobri, a kolege na poslu korektni, nisu se mogli naviknuti na život u tuđini. Kazivači su isticali da su njegovali „naše“ običaje, slavili blagdane „kak doma“, kuhali „po naši“ koliko su imali vremena i mogućnosti im dopuštale, a kasnije su išli u Hrvatsku za blagdane.

„Ni [nije op.a.] mi odgovaralo. Jednostavno, ni mi bilo, kaj ja znam... nisam našal [našao op.a.] svoje mesto. Pazi, čovek gde je rođen tu ga uvek vuče... dom,

obitelj. A gore nemaš uživanciju, samo misliš na posal [posao op.a.] i da zaradiš, niš drugo. Pazi, emotivne stvari... onda normalno kad si došal iz [došao s op.a.] posla i kad si se legal [legao op.a.]... puno puta i zaplačeš na krevetu jer ti fali dom. A druga stvar, ono nedjeljom, većinom smo čak, iz početka, prvu godinu i nedjelju delali [radili op.a.]. A ako slučajno nisam nedjeljom delal, normalno posal je bil težak i kaj ja znam, odmaral si. Bili smo blizu crkve... dvije su bile crkve, ono, kad su zvona zvonila i tak, nekak ti je bilo da se plačeš. Jednostavno ti fali dom i ovaj kraj. Jer gore koliko god da je lepi kraj, koliko god lepi grad, ali to nije tvoje... to ti nemre niko [ne može nitko op.a.] nadoknaditi.“ (F.K., 82)

„Meni ni lepo u Nemački [nije lijepo u Njemačkoj op.a.]. Ne. Uvek [uvijek op.a.] si stranac. Te neko mrsko gleda [ružno gleda op.a.]. Doma je najlepše.“ (D.Š., 88)

U kazivanjima vidimo i prisutnost jake nostalgije. Kazivači su u Hrvatskoj završili osnovnu školu te u Njemačkoj, osim polaganja vozačkog, nisu odlazili na daljnja usavršavanja. Nisu učili niti njemački jezik na tečajevima, znali su nešto iz škole te su ga najviše svladali u komunikaciji s drugim ljudima. Iako su postojali tečajevi kazivači ih nisu pohađali iz sljedećih razloga:

„U dodiru s ljudima. Nikakve škole. Bilo je, ki jesu [koji su op.a.] išli navečer u školu il kaj. Ali ja, u prvim redu rano sam se stajala [budila se op.a.], nisam mogla jer je bila škola od deset pa do dvanaest noći [od deset do ponoći op.a.]. A ja sam se stajala rano i onda moraš iti v hotel delat [ići raditi u hotel op.a.]. Nisam mogla. A ovde u fabriki [tvrtki op.a.], svladala sam jezik. Više smo se cirkus, ono, zafrkancija. Tu više svladaš.“ (M.P., 72)

„Zato i je...Čuj, mi smo došli gore da zaradimo koji dinar. Niko ti nije rekal [rekao op.a.]: 'Odi ti savladaj jezik malo'. Nijemci, Švabi nije interesiralo [zanimalo op.a.] jel ti znaš pričati ili ne. Glavno da ti znaš delati [raditi op.a.]. I to kaj sam naučila, zato mi se djeca danas smijedu [smiju op.a.] 'Mama, kak ti to njemački pričaš?.' Reko: 'Ja ni jedan sat nisam išla u školu.' (S.B., 66)

Tijekom dugotrajne ekonomske krize početkom osamdesetih godina, Njemačka je pojačala poticaje za povratak stranih radnika u njihove zemlje rođenja. Primjerice, novac uplaćen u

mirovinski fond vraćao se uplatiteljima povratnicima bez odgode, a tijekom jednoga kraćeg razdoblja i uz određene uvjete dobivali su i otpremnine (usp. Mesić 1991:30 prema Wolbert 1995). Tako se među raznim procjenama i podacima nalazi i onaj da je u razdoblju između 1980. i 1984. godine registrirano 220 000 povratnika (usp. ibid. 30). Gospođa M. je podijelila svoje iskustvo:

„I ispunila sam ono, kao, da bum dobila kaj sam uplatila za mirovinu, da bum dobila [ću dobiti op.a.] natrag da idem doma nakon [uzdah op.a.] dvadeset i pet godina. Međutim, Bog je dal da nisam. Da sam to bacila i da sam ostala. Do trideset i osam godina u Njemačkoj.“ (M.P., 72)

Kada govorimo o prvim tjednima i mjesecima života Njemačkoj, slobodnog vremena nije bilo. Kada su imali godišnji odmor, kao što sam rekla, odmah su odlazili u Hrvatsku. Kazivači su dolazili kući raditi na poljoprivredi kojom su se roditelji nastavili baviti u domovini. Dalje, navode da su radili s drugim strancima koje je Njemačka tada primala, no držali su međusobnu distancu. Kako su se privikavali na život u Njemačkoj, počeli su ići i u crkvu, međusobno se družiti², odlazili su u dućane, provodili vrijeme u Jugoslavenskom klubu *Dietzenbach* (kasnije Hrvatskom klubu). Moji kazivači su se prisjetili svojeg slobodnog vremena, odnosno neimanje istog:

„Nisi mogal, dete, ni misliti. Rano tišal [otišao op.a.], kaj i ovdi, na posal [posao op.a.], dojdeš [dođeš op.a.] doma isto tak. Jedino subota i nedjelja, ak nisi delal [radio op.a.] u subotu. A većinom smo delali, ja sam čak jedno vreme i kak dugo delala i na subotu i na nedelju u gostioni [restoranu op.a.].“ (D.K., 74)

„A moj pokonji [pokojni suprug op.a.] je mene tak forseral [prisiljavao op.a.] da sam si ja morala dva badića kupiti da mi idemo na more. Da mi idemo na more. I nikad krenuli. Nikada vremena.“ (M.P., 72)

Kazivačica ističe da su se migranti družili prema etničkim pripadnostima, odnosno jezicima:

„Imali smo, bio je Hrvatski klub. Onda smo išli tam na ples, djeca su se družila. Jako je puno bilo naših. Bil je tam jedan parkić, park. Bile su tri klupe u svakom parku za sjediti. I mi Hrvati, mi smo na jednom mjestu, na jednom ćošku sjedili

² Najviše s članovima šire i uže obitelji, poznanicima iz rodnog kraja.

po parkovima, a na drugom mjestu Grci. E, onda smo znali zapjevati, harmoniku i tak.“ (S.B., 66)

6.4. Transnacionalne prakse

Sastavni dio migracijskih aktivnosti između Hrvatske i Njemačka bila je redovita posjeta domovini. Transnacionalnost je tako bila važan kontekst oblikovanja identiteta u dijaspori, dok je transnacionalizam "proces kojim migranti, svojim dnevnim aktivnostima i društvenim, ekonomskim i političkim odnosima, stvaraju društvena polja koja prelaze nacionalne granice" (usp. Povrzanović 2001:14 prema Basch et al. 1994). Povrzanović dalje navodi da su ljudi koji povezuju važne elemente svojih društvenih i kulturnih života preko nacionalnih granica nazvani transmigrantima, a društveni prostori i mreže odnosa u svakodnevnu životu transnacionalnim društvenim poljima ili transnacionalnim društvenim prostorima (usp. ibid. 14).

Održavanje veza s domovinom u prvim godinama odvijalo se preko pisma i razglednica. Kazivači su rekli da ih je zanimalo što se događa u Hrvatskoj i rodnom kraju, odnosno više su voljeli dobivati pisma nego slati. Slijedili su razgovori preko telefona, a u novije vrijeme i putem pametnih telefona. Migranti su slali odjeću i namirnice kojih nije bilo u Hrvatskoj ili je bila jeftinija u Njemačkoj. A iz Hrvatske su „uvozili“ domaće proizvode sa sela. Slalo se preko rodbine i prijatelja³, putem autobusa ili osobno. Prijenos dobara olakšan je ulaskom Hrvatske u Europsku Uniju. Kazivačica S. se prisjetila jednog razgovora sa svekrvom kada je telefon tek uveden u njihovo selo:

„Onda ti je baka zela na drugu stranu [uzela slušalicu telefona; smijeh op.a.]. Ona priča, priča: 'Ja nikoga ne slušam [čujem op.a.]. Tvoja mama došla, D., veli 'Mama, to si ti na krivo uzela. Okreni ga.' Onda je ona bila sretna kad su imali telefon i kad smo se čuli.“ (S.B., 66)

Političku situaciju u Hrvatskoj su najprije pratili putem pisma i novina pa radija, a kasnije je neizostavno i praćenje hrvatske televizije. Dokumente su radili u Hrvatskoj jer nije bilo

³ Ponekad i uz (neizrečena) negotovanja jer su uz svoje stvari trebali naći mjesta za druge, ili pak po dolasku u domovinu dostaviti primaocu.

velike razlike u vremenu isporuke s konzulatom te su redovito išli i na glasovanje u Hrvatskoj ili u konzulat. Najveći dio transnacionalnih praksi mojih kazivača očitovao se u ulaganju ušteđevina od zarada u inozemstvu na poboljšanje uvjeta stanovanja u rodnom kraju. Ušteđevine su investirali za gradnju, popravak ili preuređenje kuće ili kupnje stana, te za opremu stanova namještajem i kućanskim aparatima (usp. Baučić 1972:46). Nadalje, navodi da iako je razlog njihovog odlaska bio osiguranje 'krova nad glavom', migranti se najčešće ne zadovoljavaju skromnim poboljšanjem uvjeta stanovanja. Baučić (usp. ibid. 47) zaključuje da je gradnja kuće u Jugoslaviji jedna od rijetkih mogućnosti ulaganja ušteđevina od rada u inozemstvu u trajna dobra, odnosno investiranje kapitalom. Zbog toga radnici u inozemstvu redovito grade velike kuće, najčešće mnogo veće nego što su sadašnje, pa i od potreba njihovog domaćinstva (usp. ibid. 47). Kuće su se uglavnom gradile u vlastitoj organizaciji, odnosno bez posredovanja građevinskih poduzeća te uz pomoć rodbine i susjeda (u etnološkoj literaturi poznato kao *moba*) o čemu svjedoče i kazivači svojim iskustvom. Kuće su se gradile etapno, to jest u skladu s ostvarenom ušteđevinom. Osim u kuće, *gastarbajteri* su ulagali u automobile, gospodarske zgrade, poljoprivredno zemljište i poljoprivredne strojeve.

„Mi smo slali zanavek [stalno op.a.], da, da. Ižu delali [kuću gradili op.a.] i to je koštalo. I aute pokupili, i traktore, sve pribore kaj je treba za polje. I to.“ (D.Š., 88)

„Recimo, za ono vreme kod nas, tu, auto imati to je bilo kaj ja znam. Svima nam je bila želja kupit auto i z autom domov dojt [s autom doći kući op.a.]. A onda, normalno, trebalo je pričekati dok sam si mogal [mogao op.a.] priuštiti prvi auto. Malo smo si kuću, štalu, gospodarske zgrade malo smo uredili. Tak da kad smo se, da smo se vraćali da nismo više morali razmišljati kako napraviti to.“ (F.K., 82)

Svi kazivači navode da su kući dolazili tri, četiri puta godišnje - za Uskrs, Božić i ljeti, odnosno ovisno o velikim poslovima vezanim uz poljoprivredu. Za Hrvatsku su često kretali odmah nakon radnog vremena, vozili čitavu noć, a kod kuće su ih već čekali „starci“ i trebalo se ići na polje. Isticali su da je to bio težak život, ali napominju da je „bilo tak kak je bilo“. O svojim iskustvima kazivači su kazali:

„A nismo mi išli...da smo uzeli naš godišnji za more. Nismo išli na more. Nek smo išli, deda je čekal sa traktorom već, i odma smo išli u vinograd, na košnju i sve radili doma, ne. Nije bilo mora.“ (S.B., 66)

„Aaa... Uskrs, šesti mesec, deveti mesec, Božić. Četiri puta. Na dva tjedna, tri tjedna. Dok se je posejala kukuruza i krumpir posadil [posadili kukuruz i krumpir op.a.], dva tjedna. Brže v [u op.a.] Njemačku, delaj v Njemački [radi u Njemačkoj op.a.]. Došla bu [doći će op.a.] košnja, seno [sijeno op.a.] se bu kosilo. Ajde šesti mesec [mjesec op.a.] doma. Pokosi brže seno, posuši, beži gore [vрати se u Njemačku op.a.]. E, berba bude došla, trgatva [žetva kukuruza op.a.]. Opet doma... opet gore. Dva tjedna, tri...mi smo to rmbali [stalno, mukotrpno radili op.a.]. Ja sam znala dolje kod babe i dede dojt [doći op.a.] samo: 'Baba i deda došli smo i već odlazimo. Došla sam sad samo se javiti, ali već noćas odlazimo. Sve smo napravili.' Deda R. je zanavek pital [uvijek je pitao op.a.] 'Kaj je?' 'Sve smo napravili, sve je napravljeno, posijano je sve.' To je njemu bilo glavno. Da ste vi posijali, se napravili...Sretan put, čuvajte se, javite se. 'A kad ste dešli [došli op.a.]?' 'Dešli smo pred dva tjedna, ali nismo vremena mogli imati. Da vam se javimo, sad smo došli da se vidimo.' I beži [otišli smo op.a.]. Takav je bil naš život...jebeni je život bil, nije lep bil [bio lijep op.a.]“ (M.P., 72)

7. Povratak u domovinu

Prema definiciji Statističkog odjela Ujedinjenih naroda za prikupljanje podataka o međunarodnoj migraciji, povratnici su „osobe koje se vraćaju u zemlju svoga državljanstva nakon što su bile međunarodni migranti (bilo kratkoročno, bilo dugoročno) u drugoj zemlji, a koje namjeravaju ostati u zemlji podrijetla najmanje godinu dana“ (Bara 2013:206 prema Dumont i Spielvogel 2008). Čapo Žmegač (usp. 2010:11) raspravlja o nekim opće prihvaćenim tumačenjima povratnih migracija unutar migracijskih teorija asimilacije, multikulturalizma i transnacionalizma. Na kraju, govoreći o raznim oblicima povratka u kontekstu hrvatske dijaspore iznosi stajalište da se povratna migracija može razmatrati kao jedan vid imigracije. Dalje, navodi primjer neraskidive povezanosti migranta s rodnom

grudom, utočištem putnika ili migranta, kroz pjesmu Petra Preradovića (usp. ibid. 2010:12). Pjesma ukazuje da će putnika jedino razumjeti, utješiti i pružiti mu zaštitu njegova "majka domovina", dok će ga "tuđa majka" odbaciti, brinući se o vlastitoj djeci. Stoga umornu i izgublenu putniku ne preostaje ništa drugo nego povratak u domovinu. Čapo Žmegač (usp. ibid. 12) zaključuje da u podlozi ove pjesme leži predodžba o naturaliziranoj vezi između osobe i mjesta njezina rođenja, iz čega izvire sklonost da se pripadnost i identitet osobe povezuje s određenim teritorijem, bilo to mjesto rođenja, širi zavičaj ili domovina. Ista autorica (usp. ibid. 27) razlikuje nekoliko oblika povratka: oni koji se vraćaju s namjerom trajnosti⁴, zatim su tu umirovljenici koji provode dio godine u zemlji podrijetla, a dio godine u zemlji naseljavanja (gdje i nadalje žive njihova djeca), putujući u manje ili više regularnim intervalima između dvaju društava i sudjeluju u životu oba društva. Okolnosti i načini ostvarivanja povratka u Hrvatsku imaju različit utjecaj na iskustva povratnika u domovini. Ona su heterogena ovisno o tome je li riječ o "povratku" u prvoj ili kasnijim generacijama migranata, vraćaju li se migranti na ekstremima životnoga ciklusa ili u njegovu središtu s obrazovnim kapitalom ili bez njega, pojedinačno ili obiteljski, nakon cijeloga života provedenoga u emigraciji ili nakon kratkoročnoga izbivanja iz domovine (usp. ibid. 29). Daljnje razlike u ishodima povratka mogu se pretpostaviti s obzirom na stupanj podrške koju su povratnici uživali, s obzirom na namjeravano trajanje povratka (u rasponu od kratkotrajnih posjeta do trajnih repatrijacija), kao i s obzirom na podrijetlo povratnika (tj. iz koje zemlje dolaze) (usp. ibid. 29, 30). Prema Peračkoviću (usp. 2006:490) povratni migranti prolaze kroz nekoliko sociokulturnih procesa: najprije kroz migrantsko iskustvo, koje se sastoji od procesa donošenja odluke o migraciji, same migracije te procesa integracije u zemlju dolaska, a zatim kroz povratničko iskustvo, koje se također sastoji od procesa donošenja odluke o povratku, remigraciji te reintegraciji u staru/novu sredinu.

Prema Baučiću (usp. 1972:50) broj migranata koji su se uz pomoć ušteđevina preselili iz seoskih u gradska naselja relativno je malen. To se vidi iz činjenice da preko polovica svih migranata u Hrvatskoj ima mjesto stalnog boravka u seoskim naseljima. Malen dio migranata utrošio je ušteđevinu u nekretnine u inozemstvu (usp. ibid. 50). Svoje običaje nisu napuštali te su se družili sa sunarodnjacima. No, usvojili su neke navike njemačkog društva. Peračković (usp. 2006:490 prema Nejašmić 1981) smatra da stare sociokulturne navike ostaju

⁴ Ni oni ne raskidaju veze sa zemljom u kojoj su proveli cijeli radni vijek; ostajući tamo prijavljeni, redovito odlaze na medicinske preglede ili u posjet rodbini i prijateljima u Njemačkoj.

dugo i povratnik se pomoću njih „gotovo automatski uključuje u stari okoliš“. Nadalje, prosječni povratnik ima slabije obrazovanje, a ušteda stečena radom u inozemstvu donijela mu je materijalnu sigurnost, ali ne i viši socijalni status, iako se povratnici nerijetko ponašaju kao da su ga stekli (usp. ibid. 490). Glavni problemi nakon povratka ne leže u reintegraciji, nego u neispunjenim očekivanjima od povratka, jer se u međuvremenu mnogo toga promijenilo. Peračković (usp. ibid. prema Nejašmić 1981) opisuje slučajeve u kojima okolina povratnike gleda s nepovjerenjem, kao na one koji su ih napustili zbog sebičnih interesa, a sada, kada su se obogatili i vratili, očekuju da sve ide kako oni zamišljaju. Najčešći problemi s kojima se povratnici susreću jesu problemi s dugotrajnim i kompliciranim administrativnim postupcima te medicinskom administracijom.

Na osnovu ovih radova htjela sam dobiti uvid u oblike povratka, u okolnosti ostvarivanja povratka te usporediti s iskustvima mojih kazivača, zanimalo me kroz koje sociokulturne procese su prošli ili prolaze, što su naučili u Njemačkoj te s kojim su se problemima susreli nakon povratka u Hrvatsku.

7.1. Pripreme za povratak

Povratak je stalno bio u mislima *gastarbajtera* - od prvih nekoliko godina koje su se pretvorile u desetljeće pa do kraja radnog vijeka. Povratak je najčešće ovisio o obitelji koja je ostala u Hrvatskoj, odnosno jesu li djeca još uvijek doma ili u Njemačkoj. Moji kazivači su ulagali u domovini i nekoliko godina nije bilo dovoljno da uštede te se to stalno produživalo na još nekoliko godina. Na kraju je mirovina bila krajnji cilj za odluku. Pošto su muškarci bili stariji, oni su išli ranije u mirovinu te su čekali svoje supruge. Kada su one ispunile potrebne uvjete, htjele su malo odahnuti i uživati u Njemačkoj kako bi nadoknadile godine rada, ali njihovi supružnici više nisu mogli dočekati da se vrate. Četiri kazivača se vratilo u Hrvatsku ulaskom u mirovinu:

„Mi smo tak planirali da kad mi bumo u mirovini, bumo se vratili [vratit ćemo se kad ćemo ići u mirovinu op.a.]. Jer mlađi se sin vratil ovdje, a stariji prošal [otišao op.a.] u Švicarsku. Kaj mi bumo tam dva, ne. I onda smo se vratili.“ (S.B., 66)

„Aaaa...čim sam ja dobila rešenje [za mirovinu op.a.] 2008, momentalno. Još nismo ni sredili stan, mislim odjavili ni niš. Više me suprug ni tel [nije htio op.a.] čekati. Rešenje je došlo. Još ja ne bi tela iti [htjela ići op.a.], znaš. Još bi ja bila gore [u Njmeačkoj op.a.] ostala kakvi dva, tri mesce [mjeseca op.a.] da malo se onda opustim. Da prejdem nekuda [otiđem nekamo op.a.]. Jer nismo nikud išli.“ (M.P., 72)

Jedan bračni par se, zahvaljujući poslovnoj ponudi, vratio poprilično nenadano:

„Ja sam rekla: 'Kad bu ona išla deset, kad bu išla v Jasku školu[imala deset godina i išla u peti razred op.a.], ja idem doma. Kaj je kaj ni [kako bilo da bilo op.a.]' To je bilo. Ja nis mislila baš da bu on odma išal doma [da će se suprug odmah vratiti u Hrvatsku op.a.]. Ali tu mu se dobar posal ponudil, P. baš [P. je supругu ponudio dobar posao op.a.]. Nikad nem zaboravila kad smo se stignuli [neću zaboraviti kad smo se sreli op.a.]. Onda je i on ostal doma.“ (D.K., 74)

Njihovo ulaganje u kuću i okućnicu predstavlja jedan način priprema za povratak. Pošto je jednom bračnom paru sin živio u kući, oni su si dozidali svoj dio do nje:

„Ovo smo dozidali [pokazuje na svoj dio kuće op.a.]. Nismo mislili tam živjeti. Mi smo mislili, prije nek se mi vraćamo, mi bumo si tu napravili. Tam smo neke moje stvari uzeli doma, neke smo tu kupili. Ja nisam htela [htjela op.a.] ni s jednom snahom biti u jednoj kuhinji. Ja oću svoju kuhinju i to je najbolje.“ (S.B., 66)

Zadnji korak za sve migrante pred odlazak je bila odjava i ostavljanje stana čistog i urednog.

„Tak smo dobru studenticu našli [koja je u kratkom vremenu mogla preuzeti njihov iznajmljeni stan op.a.]. Mislim, imali smo malu sobicu i primaću sobu [dnevnu sobu op.a.] i kuhinju. A ti to moraš sve ostaviti čisto, i tapete si sneti [skinuti op.a.]. Ali ja sam tapete u primaći i spavaći ostavila i pobelila samo s belom farbom [pokrečila s bijelom bojom op.a.]. Niš drugo, sve belo. A kunju [kuhinju op.a.] sam pobelila samo zide, ni tapete nisam stavila, samo sam stavila

zelenu farbu. To smo pobelili. To je bilo...i namještaj kaj smo imali u kuhinji, i stol i stolce, šporet [štednjak op.a.] i frižider. I ova studentica tražila je stan. ... Veli ona, došla je glejat [pogledat op.a.], da bi preuzela i onda nam je dala 400, ne, čini mi se 500 marki, ne euri zapravo. Iz ocum [tatom op.a.] je došla, ona je iz Münhena, ali studira u Giessenu. I tu joj je blizu studija bilo i sve, da bi ona to preuzela. Reko ako ti se sviđa to i to. Reko da krevet ne bi, da ovo ne bi, ormar ne bi. Ali ovo u primaći sobi i kuhinji, to bi. To reko može. I ja velim 500 euro ako vam se slaže, ak ne, buju ovi prijatelji otpeljali [prijatelji će odvesti op.a.]. 'Ne', veli otac njezin, 'Ne, to je novo, to je super. Ne moramo mi kupovati.' I tak da smo samo prepisali stan na nju, iz nas na nju. I telefon se išal na nju je prepisal sve. Se to sredilo i mi auto kaj je bilo natovareno i doma.“ (M.P., 72)

7.2. Reintegracija u društvo

Svi moji kazivači su podrijetlom iz tradicionalnih društvenih sredina i vratili su se u svoj rodni kraj u ruralne sredine. Njih petero je živjelo (i još živi) u proširenoj obitelji, dok jedna kazivačica živi sama. Kazivači navode kako se ništa nije promijenilo u rodnom kraju, odnosno načinu života - većina sumještana, pa i oni sami, se u većoj ili manjoj mjeri, bave nekim oblikom poljoprivrede. Povratnici se ne osjećaju drugačije niti ih sumještani izdvajaju. Osjećaju se kao da tu i pripadaju - pošto su dolazili nekoliko puta godišnje, komunicirali s obitelji, bili su uključeni u „život u Hrvatskoj“ te su ga nastavili gdje je stao. Međutim, ono što ih smeta i predstavlja nezadovoljstvo (posebice kasnijim povratnicima) jest nerazvijenost države, obližnjeg grada, infrastrukture i spora administracija. Nezadovoljstvo zbog infrastrukture nije vidljivo samo kod mojih kazivača. Jasna Čapo Žmegač u svom istraživanju povratničkih migranata na žumberačkom području navodi sličnu (ako ne i lošiju) situaciju (usp. 2007:93).

„Niš [ništa op.a.] se nije promijenilo. Niš. Politika se je promijenila samo radi sebe. Za svoje žepove [džepove op.a.]. A za nas poljoprivrednike, za nas sirotinju...mi smo i dalje siromaki.“ (M.P., 72)

„Kad pogledaš kak sam ju ostavil [ostavio op.a.], ona vrata od općine u općini, još dan danas takva i jesu. A da nisu ovi stranci, gori Goljičani, Dragovanjšćak, Rašća [okolna sela koja karakterizira brdovit krajolik i nerazvijenost op.a.], doli [dolje, u Jaski op.a.] kuće napravili obično selo bi bilo Jaska. Ne bi se ni znalo za nju.“ (I.B., 71)

Bračni par koji se vratio u Hrvatsku 2015. godine teže se prilagođava na ponovni život u domovini.

„A čuj. Da, ono ti je...[teško op.a.] Mislim, ja sam se vratila na svoje dvorište, na svoj dom, de [kamo op.a.] sam ja došla, de sam se ja udala. Ali, ono, nekako mi je... Mi živimo sad na selu, a mi smo naučeni na grad. Ja se tu ne mogu nikak priviknuti. Ja da nemam auta, ja ne znam kak bi bila... ja ne bi mogla ovde biti. Ovo si [provodiš vrijeme op.a.] na dvorištu, ne vidiš ništa. Gore smo bili u gradu. Ak mi je dosadno, projdem [otiđem op.a.], sednem [sjednem op.a.] si na onaj S-ban ili bus, ak nema njega auto uzel [ako je suprug uzeo auto op.a.], i već sam u gradu. Frankfurtu, Offenbachu. A tu, de? Kud ćeš tu?“ (S.B., 66)

„Ja bi rađe gore [u Njemačku op.a.]. Imaš, kak bi ti rekal, imaš svoj tempo života. U tišini i ono sve skupa.“ (I.B., 71)

Svi povratnici u nekoj mjeri imaju problema s ponovnim privikavanjem. Najprije se to očituje unutar vlastite obitelji. Iako se većina slagala (i slaže) sa svojom obitelji, u nekim slučajevima, djeca (sada već odrasli ljudi) koja su odrasla s bakama i djedovima te roditelje nisu vidjela i po 40 godina, ne osjećaju povezanost s njima, ne priznaju njihov autoritet te često dolazi do konflikata. Primijetila sam da ih ne oslovljavaju s „mama“ i „tata“⁵ te među njima izostaje kvalitetne komunikacije. Isti je problem vidljiv i u odnosu s (migrantovim) roditeljima. Neki pak kazivači smatraju da su susjedi ipak ljubomorni na njih. Nadalje, najčešće ih je po povratku dočekala briga za stare roditelje:

„Baba P. je bila *big bas* [gazda u kući op.a.] Baba P. je živi vrag bila. Mislim, ona je posvaditi nas znala. Na njezini je moralo biti, jel je il ni.“ (M.P., 72)

⁵ Ili bilo kojim drugim nazivom koji ukazuje na bliskost, već imenom.

„Ha. čuj. Slagali ili ne slagali, ali smo morali poštivati seni [ipak op.a.]. Čuvali su mi dete [dijete op.a.] i čuj, nisam mogla... kaj ja znam kak bi to napisal čovjek.“

(D.K., 74)

Dvoje kazivača se vratilo u Hrvatsku nakon 10 godina te su ovdje i radili. Gospodin F. se vratio jer mu je ponuđen posao, a i „vuklo ga je ovamo“. No, s današnjeg gledišta to se pokazalo kao loša ideja. Imao je želju otvoriti obrt, no nije imao dovoljno početnog kapitala. Ovaj bračni par se nastavio baviti i poljoprivredom u mirovini, ponajviše radi vlastitih potreba, a viškove su i prodavali.

„Ali premalo smo bili u Njemačkoj da bi ušparali [uštedjeli op.a.] još da bi mogao [mogao op.a.] otvoriti obrt i tak. A da. Čuj, za to je trebal [trebao op.a.] dobar kamion, puno novaca. A mi smo ulagali u zgradu, traktor, ovo ono. A imali smo krave. Otkup mlijeka je bil [bio op.a.] takav da smo bili na gubitku i morali smo odustati.

...

Penzija ispočetka je bila dosta dobra. Da bi se na zadnjim sve srozalo [smanjilo se op.a.]. Ispočetka sam dobio kao šezdeset posto plaće, da bi na zadnjim bilo ispod pedeset posto. Recimo, sad nemam trećinu.

...

Dobro, recimo kad pogledamo ovak... na primjer, možda smo pogriješili kaj smo oba dva [oboje op.a.] došli doma. Jedan je trebal ostat [trebao ostati op.a.] duže, radi mirovine veće njemačke. Jer ovak je puno manja mirovina. Oni ki [koji op.a.] imaju u Njemački veći staž, puno više imaju mirovine. Ali smo zadovoljni i ovak.“ (F.K., 82)

Slobodnog su vremena imali više nego u Njemačkoj, no još uvijek nedovoljno. Kao što sam već rekla, tu je bila briga o starim roditeljima, nastavak bavljenja poljoprivrednim djelatnostima, na kraju sami su stariji i bolesniji te su im potrebni česti odlasci doktoru. Povremeno bi si priuštiti izlete na more ili toplice: „Ah...na more, bila sam dva puta [smijeh op.a.]. Meni ni bilo lepo na moru.“ (D.Š., 88) „Lani sam bila na moru. Prvi put. S penzioneri. To bilo je super, bilo je lepo. Bila sam prvi put. I to mi je bilo to kaj sam si priuštila. Ne da se

nebi, mislim iz novci, da si ne bi i ovo leti il kaj, ali sama se ne osjećam [sposobnom otići nekamo op.a.].“ (M.P., 72)

Gospođa S. u slobodno vrijeme se bavi uzgojem i prodajom aronije. Njezin sin ima OPG te mu pomaže odlascima na *plac* ili razna događanja jer kako je objasnila: „voli biti među ljudima i baviti se nečim, a ne da samo sjedi doma“.

7.3. Remigracija i povezanost s Njemačkom

Zanimalo me jesu li moji kazivači nakon povratka proveli određeno vrijeme u Njemačkoj te imaju li se namjeru vratiti. Svi kazivači odlazili su u posjeti rodbini na nekoliko dana. Jedino je kazivačica D. nakon smrti supruga 2014. godine dvije godine provela u Njemačkoj. Živjela je kod kćeri kako bi im bilo lakše jer je gospođa imala 83 godine. Suživot se pokazao teškim jer nisu bile zadovoljna ni jedna ni druga strana:

„A bila sam dve leta [dvije godine op.a.]. Dve leta sam bila, pri M. [kod kćeri op.a.] Onda sam plakala svaki dan. Rada bi bila domov iti [vratiti se u Hrvatsku op.a.]. Znaš kak ti je tam, samo sam čez okno gledila [gledala kroz prozor op.a.]. Ak sam malo van izišla, onda sam zabludila [izgubila se op.a.]. I više nis znala natrag. [smijeh op.a.] Onda najviše sam u stanu bila. Ni ti lepo nigdi [nije lijepo nigdje op.a.]. Doma je najljepše.“ (D.Š., 88)

Kazivači su s Njemačkom povezani i preko rodbine i prijatelja. Gospođa M. je prilikom odlaska iz Njemačke od bivšeg šefa i njegove supruge na poklon dobila knjigu te ju ponekad prelista da se podsjeti vremena i grada gdje je živjela. Neki kazivači se s vremena na vrijeme čuju s prijateljima, a objasnili su kako je zahvaljujući modernoj tehnologiji koju ovi umirovljenici koriste, sve jednostavnije i dostupnije:

„Zaboravila i njemački. Dobro, nisam zaboravila. Kad me Švabica zove počnem klagovati odma [počinjem odmah pričati op.a.]. Odma se uklopiš.“ (M.P., 72)

„Tolke godine, četrdeset i šest godina bili gore i stvarno, da bi se meni... [netko zamjerio- nije, sa svima je ostala u dobrom odnosu op.a.] Još imam ja danas

prijatelje od posla. Još imam tu na WhatsApp-u kolegice kaj se čujemo i to, Njemice.“ (S.B., 66)

7.4. Njemačka : Hrvatska

Na kraju bih se željela osvrnuti na sličnosti i razlike između Njemačke i Hrvatske kroz iskustva mojih kazivača - njihovu administraciju, način života i stečene navike. Prema Hornstein (usp. 2014:277) slike Njemačke obično se interpretiraju u suprotnosti sa slikama Hrvatske, odnosno prikazi oba društva recipročno se oblikuju. Njemačka se uglavnom pozitivno opisuje kao uredna zemlja sa stabilnim političkim, pravnim i ekonomskim sustavom; stanovništvo je okarakterizirano kao prijateljsko, ali hladno. Za usporedbu, Hrvatska se pojavljuje kao zemlja s povoljnijom klimom, prirodnim resursima i gospodarskim potencijalom (turizam, energija) koje tek treba otkriti, a hrvatsko stanovništvo je isto tako prijateljsko i toplo (usp. ibid. 277). Peračković (usp. 1999:119 prema Sekulić 1995) navodi da su imigranti usvajali najprije elemente materijalne kulture, zatim neke dijelove duhovne kulture kao što su radne navike, drukčije radne uloge, životni stilovi i norme ponašanja; a najteže i posljednje se mijenjaju internalizirani vrijednosni sustavi.

Kada kazivači sada razmišljaju o Njemačkoj najčešće im se u sjećanje vraća težak život koji su proveli u iseljeništvu, međuljudski odnosi te stečene navike. Istraživanje pokazuje da sada osjećaju prazninu jer pod „stare dane“ nemaju s kim uživati:

„Pa nismo niš dobriga preživeli [dobro preživjeli op.a.]. Samo sve na najgore. S tim da, dobro...bumo napravili kuću, cure su se poudale, bumo u mirovini, bumo lepše stare dane [budemo stare dane ljepše dočekali op.a.]...i sad, kaj je. Jedan otišal [suprug je umro op.a.], jedan ostal. Nemaš niš od života. Tugu i bol. I drugo niš. Zlato moje... I pitam se gde si bil, kaj delal. Ništa. Kaj smo zaslužili sve smo davali novce [potrošili smo sve što smo zaradili u Njemačkoj op.a.]. Ko da nisam nikad u Njemački bila.“ (M.P., 72)

Navode kako se u Njemačkoj zna što tu tvoje dužnosti (na poslu, kod kuće) te ljudi imaju razvijene radne navike „koje ne prolaze kod nas“. Sa sjetom se prisjećaju vremena kad se cijenio rad te dijele svoja iskustva:

„Recimo, oni nadređeni koji su mi bili, poslovođe i to...gde sam god delal [radio op.a.] svaki me poslovođa i nadređeni volil [volio op.a.] i mogu reći da su daleko bolji nego kod nas. Poštivaju koji je radnik [poštuju radnika op.a.]. Ljenčinu ne poštivaju, ali koji je radnik njega poštivaju...i uvijek je gledal da mi da ekstra posal da zaradim više, prekovremeno i tak.“ (F.K., 82)

„Čuj, ja kad sam se vrnul i kad sam počel delati [vratio i počeo raditi u Hrvatskoj op.a.]. Onda su se smejali [smijali op.a] koliko delam. Jer sam ja s kamionom znal duplo više napraviti posla nego drugo. Jer to mi je bilo u nameri delati kao što i u Njemačkoj se dela [namjeravao sam raditi kao i u Njemačkoj op.a.].“ (F.K., 82)

„Ja sam kod jednih ljudi delal 96' [u Njemačkoj op.a.], baba umrla, mama mi...96'. I on je umrl [umro op.a.] 96' za Božić. Muž, Petar. I ona je otišla mesec dan, ovaj, kak bi rekal, na brod [otišla je krstariti na mjesec dana op.a.]. Ima lovu, otišla je. Ona je lepo dala meni ključ: 'Ako treba sneg [snijeg op.a.] očistiti, kaj treba pomesti, ti sebi lepo vure [radne sate op.a.] piši. I to očisti i pometi, ja znam da buš ti to napravil.' Ko bi to napravil ovde? Strancu.“ (I.B., 71)

„Dok ti vidiš, onaj osamdeset godina čovek gore ili sedamdeset i pet godina. On de ti je njegova kuća i njegovo ono napred, ispred kaj mu ide na ulicu, on to svaku fugu bu očistil [očistio op.a.]. Dok kod nas to [odmahuje glavom op.a.] ahh. Mislim, kaj se tega [toga opa.a] tiče, svaka im čast. A tvega [tvojega op.a.] ne bu zel [uzeo op.a.] ni jedan centimetar. To ne.“ (I.B., 71)

„Sad mi je teže ovdje neg mi je gore bilo. Jer ovde je savim drugačije ovaj život ovdje, hrvatski, taj narod to. Nijemac, kaj on veli [što on kaže op.a.] to je tak je. On je pravedan, on ti neće tvoje. Kaj tebe slijedi ti dobiješ svaki cent, svaki euro, ne, on je pošten. Ali ovdje naši... teško nekak, ne. Ako nešto veliš, to je tak. Baš me isto jedna doktorica uvrjedila.“ (S.B., 66)

Najviše su, ipak, zahvalni na njemačkoj mirovini. Istodobno su iznenađeni malim mirovinama i dugim radnim stažom u Hrvatskoj:

„Jedino nas izvlači njemačka mirovina. Ona je bolja nego naša hrvatska. Hrvatske imam 27 godina, a njemačke 10 godina [staža op.a.]. I njemačka je bolja nego hrvatska.“ (F.K., 82)

„Znaš kaj, ovdje je, kak bi rekla. Radim, mladi svi rade, okej. Nekak je kad dva delaju [rade, zarađuju op.a.], ide nekak [može se živjeti op.a.]. Ali, kad je poslije mirovina, ak se tu nešto ne poboljša, preokrene... pa ja ne znam kako budu ti mladi kad buju jednog dana došli u mirovinu [ne znam kako će mladi živjeti jednog dana u mirovini op.a.]. Sa šezdeset i sedam mora raditi, do šezdeset i sedam.“ (S.B., 66)

Kazivačima stvara nezadovoljstvo i hrvatski zdravstveni sustav i dugo čekanje na pregled kod liječnika. Neki kazivači kombiniraju njemačko i hrvatsko zdravstveno osiguranje te im je isplativije otići u Njemačku na veće preglede. O (ne)zadovoljstvu s hrvatskim zdravstvenim sustavom iskazuje kazivač I.:

„Vidiš to. Ja sam bil od 25. do 29. 02. gore. Kaj sam bil ćedan dan gore [tjedan dana sam bio u Njemačkoj op.a.]. I ja sam sebi za taj ćedan dan napravil pretrage sebi za uvo [u tih tjedan dana napravio sam pretrage za uho op.a.] ovo kaj slabije ćujem. I za te slušne aparate i to sve skupa. Ja sam sve u jednom danu obavil [obavio op.a.], od tri vur [sata op.a.] do, ne znam do kolko on dela, do 6, ja sam to obavil. Sve. On je uzel [uzeo op.a.] moje papire i lepo me pozval [lijepo me pozvao op.a.] u svoju sobu. De ima ekstra sobu, razgovarali smo. Veli: 'B., Vi imate pravo iduću godinu na aparate. Ja Vam budem dal papir jedan, i da Vi otijdite doli de su ti slušni aparati [otijdite dolje, u prostoriju gdje izdaju slušna aparate op.a.]. Otijdite kod njega i nek Vam stare poštela [popravi op.a.] još za tih par mesci i iduću godinu dojdite. Bumo napravili termin, dođite i bumo napravili druge aparate.' Od *krankkasa* [zdravstveno osiguranje op.a.]. A *krankkasa* ti plaća, ja mislim, po komadu 600 euri. Znači, po dva to je 1 200 euri. Zakaj da ja dajem ovde... a ovde dojde, kolko je rekal u Zagrebu, 12-13 000 kuna. Jedan.

Onda mi se isplati gore otijti s busom i baš me brige. A *krankkasa* to plaća. Ja imam sva prava gore.“ (I.B., 71)

Zbog nedovoljnog poznavanja njemačkog jezika, iz intervjua se zaključuje da dosta povratnika ne razumije koje mogućnosti i prava imaju u Njemačkoj. Iako su prijavljeni na zdravstveno osiguranje u Hrvatskoj, nekima se iz mirovine automatski izdvaja dio za razne dodatke te imaju, primjerice, pravo na liječenje u Njemačkoj.

„I *krankkasu* isto plaćamo socijalno. To plaćamo, i kaj još... *steuer*, *pflegeversicherung* i *krankkasu* [porez, njegovateljja i zdravstveno osiguranje op.a.].“ (I.B., 71)

„Ne, ja sam se na socijal od dede B. prijavila. Njegovu mirovinu kaj je on ovde dobil, na to sam se ja prijavila. Ja sam se isto na to bunila. Doprinis, flege [njegovatelj op.a.], ovo za tuliko [toliko op.a.]. Onda sam ja pitala: '*Flege*. Pa ne buju [budu op.a.] oni mene *flegovali*. Kak buju oni mene *flegali*, ja sam tu. Kaj bu on došal iz Njemačke mene *flegat* doma.' Tak da sam ja na socijalu ovim našim. I onda sam se gore odjavila skroz. Tak da si oni meni čisto moju mirovinu šaljeju [šalju op.a.]. Zaradu, svo čistu kaj god trebaju.“ (M.P., 72)

Kazivači su podijeljenog mišljenja o povratku - dok bi se jedni vratili u Njemačku, drugi ne razumije zašto i danas mladi odlaze gore. Bračni par B. bi se vratio u Njemačku da ih ovdje ne vezuje obitelj. Gospođa M. se ne bi vratila, no obzirom na situaciju u zemlji smatra da bi to bilo najbolje:

„Na ovu situaciju kak je pri nami [kod nas, u Hrvatskoj op.a.]...ovi porezi kaj mećeju [donose op.a.], oni veliki i sve, bi. Bi. Već je T. rekal: 'Baba, sve bumo prodali. Idemo opet u Njemačku.' Dobro, ja se morem vrnuti [mogu vratiti op.a.] kad ja oću [smijeh op.a.]. Jer papere imam. Ali da se bi ja sad vrnula, ovak sama, nee.“ (M.P., 72)

„Ja bi se danas vrnul. Samo da imam stančić.“ (I.B., 71)

„Ne bi nikad više išla u Nemačku. Nikada, ne. Nit mi više ne treba niš, se imam. A kaj ovi idu u Nemačku? Pokaj? Dok plati stan, ranu niš mu ne ostane. Tam su skupi stani, jako.“ (D.Š., 88)

Primijetila sam da su povratnici navikli na život u dvoje. Kazivači su u Njemačkoj bili sami, imali su svoj ritam što se promijenilo povratkom u Hrvatsku. Ovdje su, često, u istoj kući s djecom pa i unucima. Osjećaju obavezu prema njima te je sad, više manje, sve podređeno njima (djeci i unucima). Bliža je i rodbina pa su češće i posjete. Primijetila sam da su od Nijemaca najviše „pokupili“ radne navike te štedljivost. Promijenili su se načini provedbe slobodnog vremena, koje je uvjetovano mjestima života, kao što je navela kazivačica:

„Mi smo tam bili sami - moj brat prošal doma, moja sestra prošla doma [vratili se u Hrvatsku op.a.], samo je on [suprug op.a.] još imal brata gore. Mi smo sami bili, na biciklin seli [sjeli na bicikl op.a.]. Mi smo po dvadeset kilometra bicikl vozili. Kaj velim, u grad išla. A ovdje, ovdje nemaš, kaj ja znam...nekak mi je sve... [kazivačica ne može naći prave riječi op.a.] Ak ti neko tu dođe, imaš starce sve oko sebe, ovaj kuka na ovu stranu, onaj kuka na onu stranu, ti ne mreš do reči reći [ne možeš doći do riječi op.a.]. Ovog boli glava, ovog boli tu kuk, boli me ovo. Ma to mi je sve previše. Previše mi je to, znaš. A kaj velim, mi smo tam bili sami. Ak je kod brata došal i ovak. Ja bi puno put tu išla na bicikl, ali nemam kud. Ne možeš kuda, puna cesta auti, kamioni.“ (S.B., 66)

Sličnu situaciju je opisala Jasna Čapo Žmegač u svom članku „Trajna privremenost u Njemačkoj i povratak hrvatskih ekonomskih migranata“. Navodi primjer bračnog para koji se u rodnome kraju ne snalazi u društvenom smislu: u Münchenu su se navikli na intenzivan društveni život (na izlaske s društvom, na kuglanje, plesne i glazbene večeri) (usp. 2005: 267). Kad pokušavaju na isti način organizirati slobodno vrijeme u Hrvatskoj, u tome ne uspijevaju- niti znaju kamo se može izaći, niti se njihovi vršnjaci na isti način zabavljaju, “oni doma sjede”. Stoga su pronašli najpogodniji način stanovanja: *alterniranje između dvaju lokaliteta* – između mjesta podrijetla te grada u kojemu su proveli veći dio svoga života (usp. 2005:267).

Žene izdvajaju neke načine pripremanja hrane i odnos prema gostima:

„Ja od njih nisam pokupila. Jesam pokupila...znaš kaj. Kaj ti se na stol donese to je kod njih ponuđeno. A ja sam prije znala reći: 'De si zami [daj, uzmi op.a]. De si zami. De si popij. De si zami.' To sam ja sad pobrala [pokupila op.a.] od njih. Oni su rekli jenput [jednom op.a.], baš ova Švabica, 'M., kaj je na stolu, ti znaš da je to od srca dano i da je na stolu da se tu zima [uzima op.a.]. Ja ne bum rekla 'daj zami, daj zami, daj zami' [daj, uzmi op.a.] kak si ti meni kad sam ja znla k tebi dojt [doći op.a.].' To. To sam ja povremeno i ja isto. Kaj pokonji [pokojni suprug op.a.] ni. On je isto 'Daj si zami, daj si zami, daj si zami. Daj ovo, daj ono.' A ja sam to izbacila. I onda veli meni da nisam pristojna. A reko nisam ja to... a ne znam. Jer sam se tak nekak pri... onda k njem [njima, Nijemcima op.a.] u tom slučaju prilagodila.“ (M.P., 72)

8. Zaključak

Radni migranti ili *gastarbajteri* iz Hrvatske najčešće su odlazili zbog nezadovoljstva vlastitom ekonomskom situacijom u državi, neimaštinom te nemogućnošću gospodarskog napretka. Odabrali su Njemačku jer su za nju najlakše dobili potrebne dokumente i jer su ondje već imali razvijene migrantske mreže, odnosno poznanike koji su im mogli pomoći. Sklapanjem bilateralnih ugovora između tadašnje Jugoslavije i Njemačke njihov je status trebao biti osiguran/doveden pod kontrolu. Njemačka politika zapošljavanja bila je temeljena na pretpostavci da će strani radnici provesti kratko vrijeme u Njemačkoj i vratiti se kući. To se pokazalo pogrešnim i neisplativim te su *gastarbajteri* ostajali u Njemačkoj po nekoliko godina pa i desetljeća, a nekima se planirana privremena migracija produžila u trajnu, no najčešće do umirovljenja. Kazivači i kazivačice su od početka išli u Njemačku s mišlju o povratku što su na kraju i ispunili. Svi su suglasni da im je to bio naporan period te da su vodili težak život. Živjeli su s pripadnicima različitih nacionalnosti i kultura, no držali su se „svojih“. Transnacionalnim praksama - komunikacijom, posjetama domovini, prenošenjem dobara održavali su veze s domovinom. Ovi procesi omogućili su im i stalni kontakt s mjestom porijekla, obitelji te ujedno olakšali povratak u domovinu. Čapo Žmegač (usp. 2005: 236) navodi kako je obiteljski život na specifičan način bio obilježen planom povratka. Migranti su najčešće djecu ostavljali na čuvanje bakama i djedovima. Mislili su da bi im

dijete, s jedne strane smetalo da rade duže radno vrijeme, a s druge, bilo bi teško i skupo organizirati da ga netko čuva (usp. ibid. 236). Isti je slučaj bio i kod mojih kazivača. Migranti su često ekonomski stabilniji od svojih susjeda, a ipak su razočarani i ponekad ogorčeni na život u domovini. Zašto su se onda vratili u domovinu? Hornstein Tomić (usp. 2014. 114) navodi nostalgiju te osjećaj rastrganosti između “ovdje” i “ondje”. Prisutnost ovog osjećaja sam primijetila i kod mojih kazivača - otišli su kako bi zaradili, a s druge strane su bili odvojeni od obitelji, a morali su dolaziti kući i pomagati im. Čapo Žmegač (usp. 2005:268) navodi razloge zbog koji je migrantima teško napustiti Njemačku - oni su socijalno-ekonomske prirode te psihološko-emocionalni. Moje istraživanje pokazuje da su kod mojih kazivača razlozi psihološko-emocionalne prirode (obiteljske veze i želja da budu što bliže rodbini i prijateljima) bili snažan motiv za povratak u domovinu. Nadalje, oboljeli i stariji roditelji obvezuju migrante na povratak. No, otežavajuću okolnost za odluku o povratku može predstavljati drugačiji način života i standard na koji su se naviknuli u inozemstvu. Živeći u Njemačkoj moji sugovornici stvorili su radne navike, drugačiji način provođenja slobodnog vremena, navikli su na visoki standard u javnim uslugama te potrošački mentalitet. S druge strane, u Hrvatskoj su nezadovoljni sporošću i neefikasnošću državnih službi, lošom razinom javnih usluga, pogotovo zdravstvom, te lošijom kvalitetom proizvoda. Povratnici se u pravilu brzo prilagođavaju na ponovni život u rodnom kraju jer su upoznati sa svime (ljudima, načinom života). Međutim, mnogi povratnici su nezadovoljni i razočarani te imaju problema s ponovnom prilagodbom na život u domovini. Najčešće su razočarani načinom na koji se nešto radi u mjestu porijekla. Iako kažu da se ništa nije promijenilo u međuljudskim odnosima, primjećuju podrugljivost i ljubomoru kod susjeda. Kazivači koji su napustili veće gradove gdje je sve bilo dostupno te je bio širok raspon u kupovini, hrani i zabavi traže isto i u domovini. Nadalje, poštuju Nijemce zbog njihovog načina života - organiziranosti, radišnosti, poštivanja drugog te ukazuju na nedostatak istog u Hrvatskoj. Dio kazivača bi se vratio u Njemačku, a dio ne bi. No, svi su složni da u Hrvatskoj treba nešto mijenjati jer buduće generacije ne čeka svijetla budućnost.

9. Literatura

- BARA, Mario. 2013. „Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima.“ U *Migracijske i etničke teme* 29/2:201-224.
- BARRETT, Alan; Irene MOSCA. 2013. „Social Isolation, Loneliness and Return Migration: Evidence from Older Irish Adults.“ U *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39/10:1659–1677.
- BAUČIĆ, Ivo. 1971/1972. „Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije.“ U *Geografski glasnik* 33-34:25-59.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2003. „Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u münchenu.“ U *Narodna umjetnost : hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 40/2:117-130.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2005. „Trajna privremenost u Njemačkoj i povratak hrvatskih ekonomskih migranata.“ U *Stanovništvo Hrvatske - dosadašnji razvoj i perspektive*, 255-273.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2007. „Povratak na granicu: migracijska iskustva u trokutu Hrvatska-Njemačka-Slovenija.“ U *Dve domovini/Two homelands* 25: 89-108.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2007. „Spanning National Borders: Split Lives of Croatian Migrant Families.“ U *Migracijske i etničke teme* 23/1-2: 33–49.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2010. „Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske.“ U *Studia ethnologica Croatica* 22:11-38.
- ČAPO, Jasna, Katica JURČEVIĆ. 2014. „Povratak kao dolazak: migracijski procesi i transnacionalni prostori“. U *Didov san*, ur. Jasna Čapo, Caroline Hornstein Tomić i Katica Jurčević. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 15-43.
- GRBIĆ JAKOPOVIĆ, Jadranka. 2014. *Multipliciranje zavičaja i domovina - Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb: FF Press.

- HAGAN, Jacqueline Maria; Joshua WASSINK. 2016. „New Skills, New Jobs: Return Migration, Skill Transfer, and Business Formation in Mexico.“ U *Social Problems* 63:513-533.
- HORNSTEIN TOMIĆ, Caroline. 2014. „'Ovdje sam vječno Švabica': o izgradnji identiteta u kontekstu migracijskih procesa“. U *Didov san*, ur. Jasna Čapo, Caroline Hornstein Tomić i Katica Jurčević. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 109-133.
- IVANOVIĆ, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslavenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965.-1973.*. Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- KOCH, Anne. 2014. „The Politics and Discourse of Migrant Return: The Role Of UNHCR And IOM in The Governance of Return.“ U *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40/6:905-923.
- LIU, Mao-Mei. 2013. „Migrant Networks and International Migration: Testing Weak Ties.“ U *Demography* 50/4:1243-1277.
- MARTIN, Reiner; Dragos RADU. 2012. „Return Migration: The Experience of Eastern Europe.“ U *International Migration* Vol. 50/6:109-129.
- MESIĆ, Milan. 2002. *Međunarodne migracije – tokovi i teorije*. Zagreb: FF Press.
- NEJAŠMIĆ, Ivo. 2014. „Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa.“ U *Migracijske i etničke teme* 30/3:405-435.
- PERAČKOVIĆ, Krešimir. 1999. Dva pogleda na hrvatsku privatizaciju: domaća javnost i migranti-povratnici o privatizaciji. U *Privatizacija i javnost*, ur. Drago Čengić, Ivan Rogić. Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 115-139.
- PERAČKOVIĆ, Krešimir. 2006. „Sociološki pristup u istraživanju procesa povratnih migracija.“ U *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 15/3 (83):475-498.
- POTKONJAK, Sanja. 2014. *Teren za etnologue početnike*. Zagreb: FF press, Hed biblioteka.
- POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja. 2001. „Povezati mjesta, izdržati udaljenost: iskustva i implikacije transmigrantskih putovanja“. *Narodna umjetnost: Croatian journal of ethnology and folklore research* 38/2:11-31.

SINATTI, Giulia. 2015. „Return migration as a win-win-win scenario? Visions of return among Senegalese migrants, the state of origin and receiving countries.“ U *Ethnic And Racial Studies* 38/2:275-291.

ŠVOB, Melita. 1990. „Migracije jugoslavenskih žena.“ U *Migracijske i etničke teme* 6/4-dodatak: 3-11.

TEERLING, Janine. 2011. „The Development of New ‘Third-Cultural Spaces of Belonging’: British-Born Cypriot ‘Return’ Migrants in Cyprus.“ U *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37/7:1079–1099.

TEO, Sin Yih. 2011. „‘The Moon Back Home is Brighter’?: Return Migration and the Cultural Politics of Belonging.” U *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37/ 5:805-820.

UNITED NATIONS. 1998. *Recommendations On Statistics Of International Migration, Revision 1*. United Nations: New York.

WESSENDORF, Susanne. 2007. „‘Roots Migrants’: Transnationalism and ‘Return’ among Second-Generation Italians in Switzerland.“ U *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33/ 7:1083–1102.

10. Sažetak

„Do Njemačke i natrag: iskustva povratničkih gastarbajterskih migranata“

Nakon desetljeća, a ponekad i čitavog radnog vijeka, provedenog u Republici Njemačkoj, hrvatski ekonomski migranti, tzv. *gastarbajteri*, vratili su se u svoja rodna mjesta ili druga područja Republike Hrvatske. Cilj istraživanja je prikazati življena iskustva povratnika od 1980ih godina do danas. Pažnja se posvetila planiranju povratka, individualnim i obiteljskim razlozima povratka, (ne)prilagodbi na ponovni život u rodnom mjestu, remigracijama, očekivanjima proširene obitelji i lokalne zajednice, transnacionalizmima. Rad se temelji na etnološkom i kulturnoantropološkom kvalitativnom terenskom istraživanju na jaskanskom području polustrukturiranim intervjuima s migrantima oba spola, sudjelovanju s promatranjem te kritičkim čitanjem relevantnih izvora.

Ključne riječi: povratničke migracije, *gastarbajteri*, Hrvatska, Njemačka

"To Germany and Back: Experiences of Return *Gastarbeiter* Migrants"

After decades, and sometimes the entire working lifetime, spent in the Republic of Germany, Croatian economic migrants, the so-called *Gastarbeiter*, returned to their hometown or other areas of the Republic of Croatia. The aim of the research is to illustrate the experiences of returnees since the 1980s to the present. Attention has been devoted to return planning, individual and family reasons for return, (non)adaptation to life in hometown, remigration, extended family and local community expectations, transnationalisms. Paper is based on ethnological and and cultural-anthropological qualitative field research in the the area of Jastrebarsko with semi-structured interviews with migrants of both sexes, participant observation and critical reading of relevant sources.

Key words: return migration, *Gastarbeiter*, Croatia, Germany